T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

ZAKİR KADİRİ UGAN'IN HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ ve İSLAM TARİHİ ÇALIŞMALARINDAKİ YERİ

Yüksek Lisans Tezi

GÜLŞEN KARAGÖZOĞLU

İstanbul, 2015

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

ZAKİR KADİRİ UGAN'IN HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ ve İSLAM TARİHİ ÇALIŞMALARINDAKİ YERİ

Yüksek Lisans Tezi

GÜLŞEN KARAGÖZOĞLU

Danışman: Yrd. Doç. Dr. OSMAN AYDINLI

İstanbul, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi Gülşen Karagözoğlu'nın ZAKİR KADİRİ UGAN'IN HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ VE İSLAM TARİHİ ÇALIŞMALARINDAKİ YERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 29.05.2015 tarih ve 2015/19-18 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ..15...../..06...../..2015.....

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. OSMAN AYDINLI	
2.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. NUH ARSLANTAŞ	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ABDULAZİZ HATİP	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı : Gülşen Karagözoğlu

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

Bilim Dalı : İslam Tarihi

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Osman Aydınlı

Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans - 2015

Anahtar Kelimeler : Zakir Kadiri Ugan, Tarih, Siyer

ÖZET

ZAKİR KADİRİ UGAN'IN HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ ve İSLAM TARİHİ ÇALIŞMALARINDAKİ YERİ

Tatar Türkler'inden olan Zakir Kadiri Ugan, hem İdil-Ural bölgesinin bağımsızlık sürecinde etkin rol oynamış hem de Türkiye'ye geldiği yıldan itibaren yaptığı çeviriler ve kaleme aldığı makaleleri ile Türk düşünce hayatına ve İslam tarihçiliğine katkıda bulunmuştur. Özellikle Kazan'da yazdığı ve tercüme ettiği eserlerde modernleşme sürecinin getirdiği meselelere dair mühim fikirler ileri sürmüştür. Döneminin önemli konularına ilgi duyup bunlar hakkındaki düşüncelerini dile getirdiği gibi çeşitli okullarda öğretmenlik de yaparak öğrenci yetiştirmiştir. Zakir Kadiri hakkındaki araştırmalarda ismi geçmeyen ve bu çalışmanın üçüncü bölümünün konusunu oluşturan Hayat-ı Muhammed isimli eser de dönemin siyer anlayışını yansıtması açısından dikkate değer bir kaynaktır.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname	: Gülşen Karagözoğlu
Field	: Islamic History and Arts
Programme	: Islamic History
Supervisor	: Assist. Prof. Osman Aydınlı
Degree Awarded and Date	: Master – June 2015
Keywords	: Zakir Kadiri Ugan, History, The Life of the Prophet Muhammad

ABSTRACT

ZAKIR KADIRI UGAN: HIS LIFE, SCHOLARSHIP, AND HIS PLACE IN ISLAMIC HISTORIOGRAPHY

Zakir Kadiri Ugan, who was of Tatar-Turkish origin, played a significant role in the sovereignty of Idel-Ural region, and contributed to contemporary Turkish thought and Islamic historiography with his articles and translations. He expressed remarkable thoughts regarding the issues risen by the process of modernity in his books and translations in Kazan. Besides his interest in, and thoughts about, the important problems of his era, he worked as a teacher in various institutions of learning, educating several students there. Furthermore, his significant work Hayat-ı Muhammed, which was analyzed in the third chapter of this dissertation, is a valuable source that reflects the understanding of Ugan's era concerning the life of the Prophet Muhammad, even though it was generally ignored in the literature of Islamic history.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Osmanlı'nın son devri ile Cumhuriyet'in ilk dönemlerini yaşamış olan İslam tarihçisi Zakir Kadiri Ugan'ın hayatını, eserlerini, ilmî şahsiyetini ve Türkiye'deki İslam tarihi çalışmalarına katkısını konu edinmektedir. Ülkemizdeki akademik İslam tarihçiliğinin temellerinin atılmakta olduğu bir zaman diliminde telifleri ve tercümeleriyle bu sahanın gelişimine katkı yapmış olan Ugan, Kazan'dan Ankara'ya uzanan hayat hikayesiyle de kendi neslinin dikkate değer simalarından birisidir.

Çalışma üç ana bölüm ile giriş ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır.

Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı ve yöntemi hakkında bilgi verilmiş, kaynaklar ve literatürün tanıtımı yapılmıştır.

Birinci bölümde Ugan'ın hayatı ve ilmî şahsiyeti üzerinde durulmuş, "telif" ve "tercüme" olmak üzere eserlerinin tespiti yapılmıştır.

İkinci bölümde Ugan'ın tercümeleri ayrıntılı biçimde incelendikten sonra, teliflerinde ilgilendiği meseleler belirlenerek bu konulara dair görüşleri tahlil edilmiştir. Etnografya, tarihin malzemesi olarak rivayet, Müslüman kadının durumu ve Vehhabilik, burada ele alınan başlıklardan bazılarıdır.

Üçüncü bölüm, Ugan'ın fazlaca bilinmeyen siyer eseri Hayat-ı Muhammed'in incelenmesine ayrılmıştır. Eserin yazıldığı ortam, amacı, konusu, kaynakları ve üslubu gibi yönlerden bahsedildikten sonra, öne çıkan bazı görüşleri tahlil edilmiştir.

Sonuç bölümünde ise çalışmada elde edilen kanaatler genel bir değerlendirme eşliğinde vurgulanmış, ileride yapılabilecek araştırmalara dair teklifler sunulmuştur.

Tezin hazırlanmasında vakit ayırarak kıymetli görüşleriyle bana yol gösteren muhterem hocam Yrd. Doç. Dr. Osman Aydınlı'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca yapıcı eleştirileriyle kanaatlerini paylaşan Prof. Dr. Abdülaziz Hatip'e ve Doç. Dr. Nuh Arslantaş'a şükranlarımı sunarım. Son olarak, tezimin başlangıcından sonuna kadar beni destekleyip cesaretlendiren, metinlerimi okuyarak nazik tavsiyeleriyle rehberlik eden kıymetli eşim Yrd. Doç. Dr. Mustafa Macit Karagözoğlu'na sonsuz müteşekkirim.

Gülşen Karagözoğlu

17 Haziran 2015

Kısıklı

İÇİNDEKİLER

ÖZET i
ABSTRACT ii
ÖNSÖZ iii
İÇİNDEKİLER iv
KISALTMALAR vii

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU ve AMACI 2
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ 3
III. KAYNAKLAR ve LİTERATÜR 4

BİRİNCİ BÖLÜM
ZAKİR KADİRİ UGAN'IN HAYATI, ESERLERİ ve İLMÎ ŞAHSİYETİ

I. HAYATI 9
II. AİLE FERTLERİNİN İLMÎ FAALİYETLERİ 13
A. Eşi Saniye İffet Ugan 13
B. Damadı Ahmet Temir 15
III. ESERLERİ 15
A. Telif Eserleri 15
1. Kitaplar 15
2. Dergi ve Gazete Yazıları 16
B. Tercümeleri 17
IV. İLMÎ ŞAHSİYETİ 19
A. Dönemindeki İlmî Durum 20
B. Mustafa Kemal ve Zakir Kadiri 22

İKİNCİ BÖLÜM
UGAN'IN TERCÜMELERİ, BAŞLICA GÖRÜŞLERİ ve İSLAM TARİHİ ÇALIŞMALARINA KATKISI

I. TERCÜMELERİ 29
A. İbn Haldun, *Mukaddime* 32
B. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* 35
C. Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk* 37

D. Mesûdî, *Mürûcü'z-zeheb* 39
E. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih* 40
F. Makdisî, *er-Ravzateyn* 42
G. Makrîzî, *Kitabü's-Sülûk* 43
H. Ahmed Emin; *Fecrü'l-İslâm, Duha'l-İslâm* 45
II. UGAN'IN İLGİLENDİĞİ KONULAR VE BAŞLICA GÖRÜŞLERİ 46
A. Rivayetlerin Tarih ve Hadis İlimlerindeki Yeri ve Değerlendirilme Metotları ... 46
B. Etnografya 49
1. Etnografyanın Tanımı, Önemi, Tarihçesi 50
2. Etnografyanın Diğer İlimlerle İlişkisi 50
3. Etnografya Kaynakları Olarak Hikâye ve Destanlar 51
4. Türk Etnografyası 52
a. Irkî ve Fizikî Yönler 52
b. Türk Dili ve Lehçeleri 53
c. Afgan Kavminin Oluşumunda Türkler'in Yeri 55
5. Etnografya Denemesi I: Çuvaşlar'ın Etnografyası 56
6. Etnografya Denemesi II: Türkler'in İslam Öncesi Tanrı İnancı 57
C. Vehhâbilik 58
D. Türkiye'de Yüksek Öğrenimin Teşekkülü 59
E. Müslüman Kadının Durumu 61
F. Kelam İlmine Dair Görüşleri 63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZ BİLİNEN BİR SİYER ÇALIŞMASI: *HAYAT-I MUHAMMED*

I. ESERİN YAZILDIĞI İLMÎ ve SOSYAL ORTAM 67
III. ESERİN KAYNAKLARI 75
IV. ESERİN DİLİ VE ÜSLUBU 77
V. ÖNE ÇIKAN GÖRÜŞLERİ 78
A. Hz. Peygamber'in Risâlet Öncesi Hayatı ve Vahyin Gelişi 78
B. Mucizeler 81
C. Hicret ve Medine'deki İslam Eğitimi 84
D. Hz. Peygamber'in Eşleri 87
E. İfk Hadisesi 90

SONUÇ 93
BİBLİYOGRAFYA 95

KISALTMALAR

a.g.m.	: Adı geçen makale
a.mlf.	: Aynı müellif
AÜSBFD	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi
b.	: İbn
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİFM	: Darülfunun İlahiyat Fakültesi Mecmuası
DÜSBD	: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İAD	: İslami Araştırmalar Dergisi
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
İSAR	: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
İSAV	: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı
İÜFD	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜEFD	: Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi
müt.	: Mütercim
OMÜİFD	: On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
ö.	: Ölüm yılı
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
ŞAD	: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
v.dğr.	: Ve diğerleri
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU ve AMACI

Osmanlı'nın son devri ile Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki tarihçiler ve tarihçilik anlayışları hakkında yapılacak çalışmaların taşıdığı önem, izaha gerek bırakmayacak ölçüde açıktır. Bu dönemin İslam tarihi çalışmaları açısından incelenmesi ise mevcut literatürün azlığı sebebiyle çok daha büyük önem arz etmektedir. İmparatorluktan ulus devlete, Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişin yanı sıra eğitim kurumlarında da bir dönüşümün yaşandığı bu zaman diliminde rol almış şahıslar ve fikirleri, diğer ilim sahaları açısından olduğu gibi İslam tarihi bakımından da incelenmeyi fazlasıyla hak etmektedir.

Elinizdeki tez, yukarıda belirtilen dönemde yaşamış tarihçilerden Zakir Kadiri Ugan'ın hayatı, eserleri, fikirleri ve İslam tarihi çalışmalarına katkısını konu edinmektedir. Kazan'dan İstanbul'a, oradan Ezher Üniversitesi'ne uzanan yaşam öyküsü, dönemindeki diğer ilim adamlarının hayatı ile pek çok ortaklıklar barındırdığından onu incelemeye değer kılmaktadır. İlme uzak olmayan bir aileden gelen Ugan, hayatı boyunca çok sayıda kitap, makale ve tercümeye imza atmış, bu çalışmalarıyla Türkiye'deki İslam tarihçiliğinin gelişimine göz ardı edilemeyecek katkılar yapmıştır. Onun genel okuyucu tarafından en çok bilinen yönü, Belâzürî'ye (ö. 279/982) ait *Fütûhü'l-büldân*, Taberî'ye (ö. 310/923) ait *Târihu'l-ümem ve'l mülûk* ve İbn Haldun'a (ö. 808/1406) ait *Mukaddime* isimli klasikleri çevirmiş olmasıdır. Gerçekten de bu tercümeler, bazı kusurlar içermekle birlikte, yakın geçmişe kadar ülkemizdeki tarihçiler tarafından yoğun olarak kullanılmış ve Arapça tarih birikiminin dilimize aktarılmasında önemli işlev görmüştür. Ugan yukarıda sayılanların yanı sıra Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Mürûcü'z-zeheb*'ini, İbnü'l Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târîh*'ini, Makdisî'nin (ö. 665/1268) *Kitâbü'r-Ravzateyn*'ini, Makrîzî'nin (ö. 845/1441) *Kitâbü's-Sülûk*'ünü ve Ahmed Emin'in (ö. 1954) *Fecrü'l-İslâm* ile *Duha'l-İslâm* adlı çalışmalarını da Türkçe'ye tercüme etmiş, ancak Türk Tarih Kurumu'nun arşivinde bekleyen bu tercümeler henüz yayımlanmamıştır. Mezkur tercümelerden yayımlanmış olanların kısa değerlendirmesiyle henüz gün yüzüne çıkmamış olanların özet bir tanıtımını sunmak, bu tezin ele aldığı konular arasındadır.

Daha çok tercümeleriyle tanınsa da, Ugan'ın pek çok telif eseri de bulunmaktadır. Bir kısmı kitap bir kısmı da makale hüviyeti taşıyan ve aşağıda incelenecek olan telifleri siyer-i nebi, rivayetlerin tarih ve hadis ilimlerindeki yeri, etnografya, Türkiye'de yüksek öğrenim ve Müslüman kadının durumu gibi muhtelif konuları kapsamaktadır. Onun bu meselelere dair görüşleri de bu tezin ele aldığı konular arasında yer almaktadır. Böylelikle yalnızca bir mütercim değil aynı zamanda geniş ilgi sahasına sahip bir tarihçi olarak Ugan'ın ilmî şahsiyeti ortaya konulacaktır.

Bu tezin üçüncü bölümü Zakir Kadiri'nin, İslam tarihinin en mühim dallarından olan siyer-i nebiye dair telif ettiği *Hayat-ı Muhammed*'in incelenmesine ayrılmıştır. Günümüze kadar kendisine neredeyse hiç atıf yapılmayan çalışma burada muhtevası, kaynakları ve üslubu gibi yönlerden ele alınmıştır. Kazan'daki orta dereceli okullarda ders kitabı olmak üzere yazılmış olan *Hayat-ı Muhammed*'in ayrıntılı bir şekilde ele alınması, modern siyer tarihi araştırmalarına mütevazı bir katkı olduğu gibi dönemin İslam tarihi çalışmalarındaki ana temayülleri göstermesi bakımından da önem taşımaktadır.

Bu tezde yer verilen dikkat çekici konulardan biri de Zakir Kadiri'nin Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin 1930'lu yıllarda hazırlamakla görevlendirildiği ders kitabına İslam tarihi bölümünü yazması, ancak bu bölümlerin Mustafa Kemal Atatürk tarafından beğenilmeyerek Şemsettin Günaltay'a yeniden yazdırılmasıdır. Günümüzde matbu halde bulunan çeşitli mektuplarda da belirtilen bu olay, Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun tarihe bakışına dair ipuçları sunmaktadır.

Muhtevası yukarıdaki konulardan oluşan bu tezin başlıca iki amacının bulunduğu söylenebilir: Zakir Kadiri Ugan'ın hayatı ve eserlerini derli toplu biçimde ortaya koyarak başlıca fikirlerini tespit etmek ve ülkemizdeki İslam tarihi çalışmalarına katkısını gösterebilmek. Böylelikle, mühim bir geçiş devresinde yaşamasına rağmen yeterince incelenmemiş bir ilim adamına ışık tutulacak, ayrıca İslam tarihçiliğinin gelişiminde erken dönem Cumhuriyet safhasının taşıdığı özelliklere işaret edilecektir.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmada ilk olarak Zakir Kadiri Ugan'ın hayatını konu edinen çalışmalar belirlenmiş, onların incelenmesinden sonra Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul Türkiyat Araştırmaları Kütüphanesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nden Ugan'a ait eser ve makaleler toplanmıştır. Toplanan çalışmalar kendi içinde tasnif edilerek ilgilendikleri konular belirlenmiş, böylece Ugan'ın temel ilgi alanları tespit edilmiştir.

Ugan'ın eserleri ve görüşleri incelenirken iki hususa riayet edilmeye çalışılmıştır. İlk olarak, eserlerin yazıldığı ilmî, sosyo-kültürel ve siyasî arka plana işaret edilmiştir. Zira Ugan'ın doğum yeri olan Kazan'ı ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara ve İstanbul'daki siyasî durumu ve yaygın tarihçilik anlayışlarını dikkate almadan yapılacak analizlerin bütünüyle isabetsiz olmasa bile yetersiz kalacağı düşünülmüştür. Bu yüzden gerek Cumhuriyet döneminde çevirilerin yapıldığı tercüme hareketi, gerek Ugan'ın ilgilendiği

konuların siyasî bağlamı, gerekse *Hayat-ı Muhammed*'in yazıldığı Kazan'da Müslümanların eğitim faaliyetleri üzerinde ayrıntılı biçimde durulmuştur. İkinci olarak, Ugan'a ait eserleri o dönemden örnek olarak seçilen çalışmalarla mukayese etme yoluna gidilmiştir. Mesela *Hayat-ı Muhammed*, Ahmed Lütfullah'ın[1] (ö. 1963) aşağı yukarı aynı dönemde yazılmış *Hayat-ı Hazreti Muhammed* isimli siyer çalışmasıyla mukayeseli biçimde incelenmiştir. Buna ilaveten ikinci bir mukayeseye imkan tanıması açısından Muhammed Hamidullah'ın (ö. 2002) *İslam Peygamberi* isimli siyerine de mukayese amaçlı bakılmıştır. Burada dönem ortaklığından ziyade Hamidullah'ın eserinin günümüzdeki yaygınlığı ve akademik yönü dikkate alınmıştır. Zakir Kadiri'nin Müslüman kadın hakkındaki görüşleri tahlil edilirken de aynı konuyu ele almış olan Musa Carullah'ın (ö. 1949) fikirlerine atıf yapılmıştır. Bu mukayeseli yöntem sayesinde, Ugan'ın görüşleri ile eserleri daha anlaşılır ve aslına uygun bir şekilde sunulmuştur.

Son olarak, Ugan'ın fikirleri büyük ölçüde kendisine ait birinci el kaynaklara dayanılarak incelenmiş, böylece ikincil çalışmalardaki tespitlerin doğruluğu da test edilmiştir.

III. KAYNAKLAR ve LİTERATÜR

Zakir Kadiri Ugan'ın hayatını ve eserlerini sistemli şekilde inceleyen bir akademik çalışma bulunmaması dolayısıyla, bu tez için hem biyografik hem de bibliyografik nitelikli çok sayıda esere başvurmak kaçınılmaz olmuştur. İnceledikleri konuların farklılığı sebebiyle, tezin üç bölümünde farklı türlerde kaynak ve literatüre istinad edilmiştir. Zakir Kadiri'nin biyografisiyle ilgili olarak, kızı Azat Ugan'ın *Kırım* dergisinde babasının ölümünün üçüncü yılı münasebetiyle yazdığı makalesi,[2] damadı Ahmet Temir'in otobiyografisi olan *Vatanım Türkiye*'si[3] ve Hamit Zübeyr Koşay'ın *Türk Yurdu* dergisinde kaleme aldığı "Zakir Kadiri Ugan"[4] başlıklı makalesi başlıca kaynaklar olarak kullanılmıştır. Zakir Kadiri Ugan'ın eşi Saniye İffet Ugan için ise temel kaynak olarak yukarıda sayılanların yanı sıra Naile Binark'ın

[1] "Ahmed Lütfullah" müstear isim olup yazarın gerçek adı Naci Kasım'dır. Bu tezde, matbû eser üzerindeki kayda bağlı kalınarak dipnotlarda "Ahmed Lütfullah" ismi verilmiştir. Kitabın yazarının Naci Kasım olduğuna dair bk. Dücane Cündioğlu, *Türkçe Kuran ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi, İstanbul 1998, s. 29-30; Yasin Beyaz, "Tanzimat'tan Bugüne Siyerdeki Paradigmatik Değişimler", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43 (Ocak 2015), s. 164.

[2] Azat Ugan, "Prof. Zakir Kâdirî Ugan (Ölümünün üçüncü yıldönümü münasebetiyle)", *Kırım Dergisi*, 9-12 (1957), s. 318-320.

[3] Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye (Rusya-Almanya-Türkiye Üçgeninde Memleket Sevgisi ve Hasretle Şekillenmiş Bir Hayat Hikâyesi),* Ankara 2011.

[4] Hamit Zübeyr Koşay, "Zakir Kâdirî Ugan", *Türk Yurdu*, 239 (Aralık 1954), s. 428-430.

Kazan dergisinde yayımlanan makalesi[5] ile Hamit Zübeyr Koşay'ın *Türk Yurdu*'nda yazdığı "Saniye İffet Ugan"[6] başlıklı yazısından faydalanılmıştır. Özellikle Naile Binark'ın yazdıkları, Ugan ailesinin Finlandiya'da geçirdikleri günlerde birlikte çalıştıkları isimlerden olması dolayısıyla önem taşımaktadır.

Ugan'ın eserlerinin tespitinde kütüphanelerden gerekli taramalar yapıldıktan sonra, çoğu makalesinin yayımlandığı başlıca süreli yayın olan *Türk Yurdu* dergisi incelenmiş, ayrıca İsmail Remiyef'in *Vakitli Tatar Matbuatı Albümü*[7] adlı eserinden de faydalanılmıştır. Atilla Oral'ın *Atatürk'ün Sansürlenen Mektubu*[8] adlı eseri ile Uluğ İğdemir'in Türk Tarih Kurumu'nun geçmişinden bahseden çalışmaları,[9] Zakir Kadiri'nin Mustafa Kemal Atatürk ile ilişkisini ve dönemin tarihçilik anlayışını göstermeleri bakımından oldukça önem taşıyan kaynaklardır. Atilla Oral'ın adı geçen eseri, Atatürk'ün mühim bir mektubunu bulup neşretmesi yönüyle büyük ehemmiyeti haizdir.

Zakir Kadiri Ugan'ın tercümeleri ile başlıca görüşlerinin incelenmesine ayrılan ikinci bölümde, tabiî olarak Ugan'ın çeviri eserleri ve kitap, makale, dergi yazısı türünden telifleri ana kaynak olarak kullanılmıştır. Burada, Ugan'a ait fikirlerin birinci el kaynaklardan tespitine özen gösterilmiştir. Onun tercüme etmesine rağmen günümüze kadar yayımlanmayan İbnü'l-Esîr'e ait *el-Kâmil fi't-tarih* ve Makrîzî'ye ait *Kitâbü's-Sülûk* gibi eserlerin çevirileri, muhafaza edildikleri Ankara'daki Türk Tarihi Kurumu Kütüphanesi'nde incelenilerek haklarında bilgi sunulmuştur. Üçüncü ve son bölümün temel kaynağı ise hiç kuşkusuz Ugan'ın *Hayat-ı Muhammed*[10] isimli siyer çalışmasıdır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, mukayese imkânı sunmaları dolayısıyla Ahmed Lütfullah'ın *Hayat-ı Hazreti Muhammed*'ine[11] ve Muhammed Hamidullah'ın *İslam Peygamberi*[12] adlı eserine de başvurulmuştur. Ahmed Lütfullah'ın çalışması Ugan'ın kitabıyla aynı dönemde yazılmış olması, Muhammed Hamidullah'ın siyeri ise günümüzde yaygın olarak kullanılan akademik bir çalışma olması sebebiyle tercih edilmiştir.

---

[5] Naile Binark, "Ölümünün 20. Yılı Dolayısıyla Saniye İffet Ugan", *Kazan Dergisi*, 20 (1977), 24-29.

[6] Hamit Zübeyr Koşay, "Saniye İffet Ugan" *Türk Yurdu*, 268 (Mayıs 1957), s. 853-857.

[7] İsmail Remiyef, *Vakitli Tatar Matbuatı Albümü: 1905-1925*, Kazan 1926.

[8] Atilla Oral, *Atatürk'ün Sansürlenen Mektubu*, Demkar Yayınevi, İstanbul 2013.

[9] İğdemir, Uluğ, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973; a.mlf., *Yılların İçinden: Makaleler, Anılar, İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

[10] Zakir Kadiri, *Hayat-ı Muhammed Aleyhisselam*, Kazan 1911.

[11] Ahmed Lütfullah, *Hayat-ı Hazreti Muhammed (s.a.v)*, I-III, Resimli Kitab Matbaası, İstanbul 1331-1332.

[12] Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2014.

Zakir Kadiri üzerine yapılmış çalışmaların fazla bir yekün tutmadığı yukarıda belirtilmişti. Bu çalışmalar arasında, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde Osman Güner tarafından yazılmış olan "Ugan, Zâkir Kâdirî" maddesi,[13] Muhammed Allam Mustafa'nın sempozyum bildirisi olarak kaleme aldığı "Zakir Kâdirî Ugan Cenapları"[14] başlıklı yazısı ve Hamit Er'in *İstanbul Darulfünûnu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*[15] isimli kitabı zikredilebilir. Osman Güner'in yazdığı ansiklopedi maddesi hakkında Ömer Özcan tarafından kaleme alınan eleştiri yazısı[16] da konuyla ilgili bazı önemli bilgi ve düzeltmeler ihtiva etmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümüyle ilgili olarak, çeşitli tez ve makalelerin yanı sıra, özellikle tercüme hareketlerinin siyasî ve kültürel arka planını belirlemek üzere Taceddin Kayaoğlu'nun *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*[17] adlı kitabından ve editörlüğünü Uğur Kocabaşoğlu'nun yaptığı *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*[18] isimli eserden faydalanılmıştır. Zakir Kadiri'nin tercüme ettiği eserlerin kendisinden sonra yapılan çevirileri de görülmüştür. Meselâ İbn Haldun'a ait *Mukaddime*'nin Turan Dursun,[19] Süleyman Uludağ[20] ve Halil Kendir[21] tarafından yapılmış çevirilerine temas edilmiş, diğer eserler için de aynı şey gerçekleştirilmiştir. Ramazan Şeşen'in *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*[22] isimli eseri, Ugan'ın kendilerinden tercüme yaptığı müellifler hakkında başvurulan önemli çalışmalardan biridir.

Zakir Kadiri'nin makalelerinde ve kitaplarında dile getirdiği görüşler, dönemindeki şahısların fikirleriyle imkan nispetinde karşılaştırıldığı için, o yazarlara ait eserlere de atıf yapılmıştır. Meselâ Müslüman kadının durumuyla ilgili olarak, Musa Carullah'ın *Kur'an-ı*

---

[13] Osman Güner, "Ugan, Zakir Kâdirî", *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 44-45.

[14] Muhammed Allam Mustafa, "Zakir Kâdirî Ugan Cenapları", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs)*, Kayseri 1996, s. 435-438.

[15] Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, İstanbul 1993.

[16] Ömer Özcan, "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Zakir Kadiri Ugan Maddesindeki Hatalar", *Türk Yurdu*, c. 33, sy. 311, Temmuz 2013.

[17] Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi, İstanbul 1998.

[18] Özlem Berk, "Batılılaşma ve Çeviri", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık* (ed. Uğur Kocabaşoğlu), III, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

[19] İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Turan Dursun, 1.basım, I, Onur Yayınları, Ankara 1977.

[20] a.mlf., *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, I, 182-183, Dergah Yayınları, İstanbul 1982-1983.

[21] a.mlf., *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, I-II, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul 2004.

[22] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yay., İstanbul 1998.

Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun[23] adlı kitabından ve Carullah üzerine yapılmış çalışmalardan istifade edilmiştir.

[23] Musa Carullah, *Kuran-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun*, Yayına Hazırlayan: Mehmet Görmez, Kitabiyat, Ankara 1999.

BİRİNCİ BÖLÜM
ZAKİR KADİRİ UGAN'IN HAYATI, ESERLERİ ve İLMÎ ŞAHSİYETİ

I. HAYATI

Zakir Kadiri Ugan, bugünkü Rusya Federasyonu'nda Kazan'ın güneyindeki Samarra (Kulbişev)[24] vilayetinin Stavropol kazasının Brende nahiyesine bağlı Orta Kandal köyünde 1878 yılında doğmuştur.[25] Bazı kaynakları göre ise İdil-Ural'ın Orta Kandal köyünde dünyaya gelmesi 1880 yılına rastlar.[26] Mendi ailesinden Abdulkadir Efendinin tek erkek çocuğu olan babası Muhammed Halim Efendi'nin Esfa ve Hüsna adında iki ablası vardır.[27] Baba Muhammed Halim aynı zamanda köyün imamıdır.[28] Annesi Müşfika Hanım hakkında pek bir bilgi bulunmamaktadır. Damadı Ahmet Temir'in hazırladığı şecereye göre Ugan'ın; Mahruy, Aftabruy, Şemsi, Fahri, Abdülmennan isimlerinde beş kardeşi vardır. Tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Saniye İffet Hanım ile evlenmiş ve yine Temir'in şeceresinden öğrendiğimiz üzere Azat ve Lale isimlerinde iki kız çocukları olmuştur.[29]

İlk tahsilini Kandal köyü mektebinde yapan Zakir Kadiri daha sonra bir müddet Simbir şehrinde bulunan Veli Hazret ve Şakir Ahund medreselerine devam etmiştir.[30] Ardından Buhara'daki amcası Veliyullah'ın yanına gitmiştir. Burada beş yıl İslam felsefesi ve hikmet öğrenimi görmüş ve daha sonra İstanbul'a gelerek Yakub Mustafa adıyla Dârulfünûn İlahiyat Fakültesi'ne kaydolmuştur. Ancak çok geçmeden yönetim karşıtı fikirleri olduğu gerekçesiyle okuldan uzaklaştırılmış ve zorunlu olarak Hicaz'a göç etmiştir. Hicaz'da iki yıl kalmış ve bu süre zarfında Şeyh İshak el-Hindî'den tefsir ve hadis, Edîbü'l-Hicaz Mehmet Ali Efendi'den de Arap Edebiyatı dersleri almıştır.[31]

Zakir Kadiri daha sonra Mısır'a gider ve buradaki Ezher Üniversitesi'ne kaydolur; burada kaldığı dört yıl içerisinde Arapça *el-Livâ* gazetesinde yazılar yazar.[32] Aynı zamanda

---

[24] Osman Güner, "Ugan, Zakir Kâdirî", *DİA,* XLII, 44-45.

[25] Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, s. 189-190.

[26] Azat Ugan, "Prof. Zakir Kâdirî Ugan" ,s. 318-320; Muhammed Allam Mustafa, "Zakir Kâdirî Ugan Cenapları", s. 435-438.

[27] Osman Güner, "Ugan Zakir Kâdirî", *DİA*, XLII, 44-45; Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye*, s. 24.

[28] Azat Ugan, "Prof. Zakir Kâdirî Ugan", s. 318-320.

[29] Temir, *Vatanım Türkiye,* s. 24.

[30] Osman Güner, "Zakir Kâdirî Ugan'ın Hadis Sistematiğine Yönelik Eleştirilerinin Tahlil ve Tenkidi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 17, Samsun 2004, s. 65-94.

[31] Osman Güner, "Ugan Zakir Kâdirî", *DİA*, XLII, 44-45; a.mlf., "Zakir Kâdirî Ugan'ın Hadis Sistematiğine Yönelik Eleştirilerinin Tahlil ve Tenkidi", s. 65-94; Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, 189-190.

[32] Azat Ugan, "Prof. Zakir Kâdirî Ugan", s. 318-320.

el-Âlemü'l-İslâmî dergisinde de Müslüman Türklere dair yazılar neşretmiştir.[33] Bu gazetelerdeki yazılar onun fikirlerinin tanınmasında fırsat teşkil etmiştir.[34] Daha sonra Kadiri'nin yolu, Reşit Kazi'nin daveti üzerine Petersburg'a düşer ve burada Arapça *et-Tirmiz* gazetesini çıkarmaya başlar.[35] 1905-1917 yılları arasında ise siyaset ve ilim sahalarında geniş çalışmalar yapar ve bu çalışmaların kendi faydalarına olduğunu idrak edebilen Tatar halkının teveccühünü kazanmaya başlar.[36]

Rusya'daki değişen siyasi hava üzerine Rızâeddin Fahreddin, Zâkir Kadiri'yi Orengburg'da açılan Hüseyniye Medresesi'ne hoca olarak davet eder. Burada iki yıl görev yaptıktan sonra Ufa'daki Medrese-yi Âliye'ye davet edilir.[37] Medrese-yi Âliye'den sonra da Medrese-yi Osmaniye'de hocalık yapar.[38] 1913 ile 1916 yılları arasında ise Viz Nevruz ile *Turmuş* adlı bir gazete çıkartırlar. Bu gazete Zakir Kadiri'nin siyaset hayatına katılmasına vesile olur.[39] Bu sırada Ruslar azınlıkların okuduğu mekteplerde Rusçayı zorunlu ders haline getirmek isterler. Zakir Kadiri de, gazetesinde Türkler'in kendi akademi ve üniversitelerinde Türkçe eğitim almalarının hakları olduğu hususunda yazılar yazmaya başlar. Tüm bunlar olurken müftünün nasıl tayin edileceği meselesi de gündeme gelmeye başlar. Rusya Müslümanlarının müftüsü Mehmedyar vefat edince Rus yanlısı Safâ Molla Bayezıd müftülükle görevlendirilir. Müslümanlar Safâ Molla Bayezıd'ı müftüleri olarak istemeseler de o, Orengburg müftüsü olarak Ufa'da göreve başlamıştır. Daha sonra 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da yapılan I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde müftülük için adaylar belirlenmiş ve seçimle Alimcan Barudî yeni müftü olmuştur.[40] Tüm bu gelişmeler esnasında Zakir Kadiri Tatar halkının kendi topraklarında bağımsız olması ve Müslüman-Türk kültürünün hâkimiyeti için fikrî-siyasî mücadele vermiştir.[41]

---

[33] Osman Güner, "Ugan Zakir Kâdirî", *DİA*, XLII, 44; Hamit Zubeyir Koşay, "Zakir Kadirî Ugan", s. 430.

[34] Muhammed Allam Mustafa, "Zakir Kâdirî Ugan Cenapları", s. 436

[35] Azat Ugan, "Prof. Zakir Kadirî Ugan", s. 318-319.

[36] Azat Ugan, "Prof. Zakir Kadirî Ugan", s. 319; Muhammed Allam Mustafa, "Zakir Kâdirî Ugan Cenapları", s. 436

[37] Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, s. 189.

[38] Allam, "Zakir Kâdirî Ugan Cenapları", s. 436; Azat Ugan, "Prof. Zakir Kadirî Ugan", s. 319.

[39] Osman Güner, "Ugan Zakir Kâdirî", *DİA*, XLII, 44.

[40] Ömer Özcan, "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Zakir Kadiri Ugan Maddesindeki Hatalar", s. 78.

[41] Osman Güner, "Ugan Zakir Kâdirî", *DİA*, XLII, 45.

21-31 Temmuz 1917'de Kazan'da toplanan II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi[42] gerçekleştirilmiş ve bu kongrede Sadri Maksudî'nin hazırladığı "milli medenî muhtariyet esasları" kabul edilmiştir. Daha sonra "Milli Muhtariyeti Gerçekleştirme Heyeti" oluşturulmuş ve Zakir Kadiri Ugan da bu heyetin maarif kolundan üye seçilmiştir.[43] Yüzyıllar boyu siyasetten uzak tutulmuş bir toplum oldukları için bu üyelerin hiçbiri bir siyasi partiye üye olmadığı gibi siyasi tecrübeleri de az olmasına rağmen kısa bir süre sonra siyasi tercihler oluşmaya başlamıştı. Meclisin açılmasından sonra siyasi eğilimlere göre "Toprakçılar, Türkçüler, Bolşevikler ve İttihad-i İslam" adlarında iki büyük iki küçük grup oluşmuş, Zakir Kadiri Türkçüler grubunun içerisinde yer almıştı.[44] Bu arada Zeki Velidi Togan'ın öncülüğünü yaptığı Başkurtçuluk sorunu baş göstermiş ve Ugan Başkurtçuluğun karşısında yer almıştır. Çünkü Başkurtçular İdi-Ural bölgesinde Müslüman Türk soylarını birleştiren milli harekete karşı görünüyor ve devletin içinde Başkurt topraklı muhtariyetin olmasını istiyorlardı.[45] Millet meclisi yoğun çalışmasından sonra 11 Ocak 1918'de 1 Mayıs'ta açılmak üzere dağılır.[46] Ancak bu arada Bolşeviklerin güçlenmesiyle Milli İdare Ekim 1918'de Kızılyar'a gitmek durumunda kalır. Zakir Kadiri'nin ailesiyle birlikte bulunduğu bu heyet yaklaşık yirmi kişi olup, Kızılyar'a vardıklarında burada faaliyete başlarlar. Buradaki kağıt sıkıntısının yanı sıra basımevlerinde Arap harfleri dizebilecek mürettibin az bulunması gibi problemler eşliğinde, haftada bir veya iki kez çıkarabildikleri *Mayak* isimli iki sayfalık bir gazete çıkarmaya başlamışlardı.[47] Daha sonra Çin'e giden Ugan ve milli mücadele yanlıları burada da boş durmamışlar, gereken çalışmaları yaparak bir muallim mektebi, bir de ilk mektep açmışlardır.[48]

---

[42] Rusya Müslüman Türkleri 1905-1917 yılları arasında baskılardan kurtulabilmek ve dinî, siyasî, içtimaî haklar kazanmak amacıyla kongreler düzenlemişlerdir. Beş kere toplanan bu kongreler neticesinde Türk boylarının birlik oluşturamamaları nedeniyle bir sonuç alınamamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", *DİA*, 2006, XXXII, 96-98.

[43] Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi(İç Rusya ve SibiryaMüslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919)* , Ötüken, İstanbul 1998, s.125-126, 164.

[44] Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali*, s. 189

[45] Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali*, s. 197

[46] Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali*, s. 245

[47] Nadir Devlet, *1917Ekim İhtilali*, s. 297-298, Abdullah Taymas, *1917'den 1919'a Rus İhtilalinden Hatıralar 1*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2000, s. 120, 125-127

[48] Azat Ugan, "Prof. Zakir Kadirî Ugan", s. 319; Allam, "Zakir Kâdirî Ugan Cenapları", s. 436.

1923 yılına gelindiğinde ise Zakir Kadiri Türkiye Cumhuriyeti'ne gelmiş ve burada Türk vatandaşlığına geçmiştir.[49] 1925 yılında çıkarılmaya başlayan *Dârülfünun İlahiyat Fakiltesi Mecmuası*'nın sürekli yazar kadrosunda bulunmuştur.[50] 1927 yılında ise Türk Ocakları Hars Heyeti'nin[51] ölen üyelerinin yerine üye olarak alınmıştı.[52] Bir müddet Tarsus'ta öğretmenlik yaptıktan sonra dönemin Maarif Vekâletinin çeşitli işlerinde çalışmıştır.[53] 1930 yılında Türk Tarih Kurumu'na bağlı olarak kurulan Türk Tarihi Tetkik Heyeti[54] üyeliğine seçilmiş, bu heyet bir yıl içerisinde Türk Tarih Tezi'nin esaslarını içeren *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nı hazırlamıştır.[55] Daha sonra da Süleymaniye Kütüphanesi'nde tasnif memuru olarak çalışmaya başlamıştır. 1935 yılında öğretmenlik mesleğine tekrar dönmek istemişse de bu isteği yerine gelmemiş ve bir türlü tayin edilmemiştir.[56]

1937 ile 1939 yılları arasında Finlandiya'ya "Suomi Tatarları Birliği" tarafından davet edilmiştir.[57] Davete icabet eden Zakir Kadiri bu zaman içerisinde konferanslar vermiş, Türkiye ve Atatürk inkılâplarının tanınmasına yardımcı olmuştur.[58]

II. Dünya Savaşı öncesi Türkiye'ye gelerek ilmî çalışmalarını ve tercümanlık işlerini sürdürmüştür.[59] Kazan'da bulunduğu yılları daha çok telifle geçiren Zakir Kadiri Türkiye'de

---

[49] Azat Ugan, "Prof. Zakir Kadirî Ugan", s. 320; Hamit Er ve Hamit Zubeyir Koşay ise Ugan'ın Türkiye'ye geliş yılı olarak 1922'yi zikretmektedir; bk. Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, s. 189; Hamit Zubeyir Koşay, "Zakir Kadirî Ugan: 1878-1954", s. 430.

[50] Hamit Er, "Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası", *DİA*, VIII, 527

[51] Cumhuriyet döneminde hızlı bir şekilde teşkilatlanan Türk Ocakları Merkez Heyetinin aldığı kararları uygulayan diğer organların yanı sıra 1924 yılında kurulan Hars [Kültür] Heyeti, kültürel ve ilmî yönden ün kazanmış aynı zamanda Türklük hareketlerine destek vermiş kişilerden ömür boyu üye olmak kaidesiyle kırk kişi seçilmişti. Bu kırk kişinin vazifesi ilmî ve kültürel çalışmalar yapmak ve yaymaktı. Ancak Hars Heyeti 1928 yılında verimli çalışmaması nedeniyle kaldırılmış ve yerine İlim ve Sanat Heyeti oluşturulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931,* Ötüken, İstanbul 1994, s. 249-253.

[52] Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931,* Ötüken, İstanbul 1994, s. 253.

[53] Temir, *Vatanım Türkiye*, s. 22

[54] Kurumun ismi 1935'ten sonra Türk Tarih Kurumu olarak değiştirilmiştir.

[55] Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, s. 315-316. Bu hususta ayrıntılı bilgi "Atatürk ve Zakir Kadiri" isimli bölümde bulunmaktadır.

[56] Hamit Zubeyir Koşay, "Zakir Kadirî Ugan", s. 430.

[57] Azat Ugan, "Prof. Zakir Kadirî Ugan", s. 320; Allam, "Zakir Kâdirî Ugan Cenapları", s. 436.

[58] Muhammed Allam Mustafa, "Zakir Kâdirî Ugan Cenapları", s. 436; Azat Ugan, "Prof. Zakir Kadirî Ugan", s. 320.

[59] Hamit Zubeyir Koşay, "Zakir Kadirî Ugan", s. 430.

bulunduğu yıllarda ise tercüme işleriyle ilgilenmiş ve *Türk Yurdu* dergisinde yazılar kaleme almıştır.[60]

Zakir Kadiri Ugan 22 Ekim 1954 Ankara Yeni Mahalle'deki evinde vefat etmiş ve Ankara Asrî Mezarlığı'na defnedilmiştir.[61]

II. AİLE FERTLERİNİN İLMÎ FAALİYETLERİ

A. Eşi Saniye İffet Ugan

Zakir Kadiri Ugan'ın eşi, Kazanlı kadın şairlerden olan Saniye İffet Hanım 1899'da[62] Kazan bölgesindeki Çistay şehrinde doğmuştur.[63] Babası Habircan Efendi ticaretle meşguldür. Annesi Aliye Hanım, Saniye Hanım küçük yaştayken vefat etmiştir. Annesi vefat edince bakımıyla anneannesi Hatice Hanım ilgilenmiştir. Hatice Hanım emsallerine göre tahsilli sayılabilecek bir hanımdı. Saniye Hanım'a anlattığı masallar, onun hayal dünyasının ve dil kabiliyetinin zenginleşip güçlenmesine vesile olmuştur. Saniye Hanım, Kazan'la ilgili eski yeni birçok bilgi ve görgüyü anneannesinden dinlemiş, bu onun milli duygularının gelişmesinde etkili olmuştur.[64] İlk tahsilini Çistay'da yapan Saniye Hanım özel olarak Rusça öğrenmiş ve sonrasında Bubi Muallim Mektebi'ni tamamlayarak öğretmen olmuştur.[65]

Milli duygularının gelişmesinde etken olan teyze Fatma Feride Hanım aynı zamanda *Sibirya Gazetesi*'ni idare etmektedir. Saniye Hanım'ın on iki yaşında yazdığı ilk şiiri "Ölsem Eğer" bu gazetede yayımlanmıştır. Zakir Kadiri ile evlendikten sonra da onun idare ettiği gazetelerde şiirlerini neşretmiştir.[66]

Yetiştiği ortamdan etkilenen ve toplumsal meselelere duyarlı olan Saniye Hanım şiirlerinde bunları tasvir etmiştir. Dönemin şartlarına göre şekillenen şiirlerinin bazıları nasihat içeriklidir. Örneğin Rusya'da Çarlık hükümeti yıkılıp milli bir idare kurulduğu zaman

---

[60] Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, s. 190.

[61] Hamit Zubeyir Koşay, "Zakir Kadirî Ugan", s. 428; Azat Ugan, "Prof. Zakir Kadirî Ugan", s. 320; Allam, "Zakir Kâdirî Ugan Cenapları", s. 438.

[62] Ahmet Temir'e göre 1900'de doğmuştur; bk. Temir, *Vatanım Türkiye*, s. 22.

[63] Naile Binark, "Saniye İffet Ugan", s. 24; Temir, *Vatanım Türkiye,* s. 23.

[64] Hamit Zübeyr Koşay, "Saniye İffet Ugan", s. 853.

[65] Naile Binark, "Saniye İffet Ugan, s. 24; Temir, *Vatanım Türkiye*, s. 23.

[66] Naile Binark, "Saniye İffet Ugan", s. 25; Temir, *Vatanım Türkiye*, s. 23.

şiirleri coşkulu ve ümitli, Bolşevikler milli idareyi dağıttıkları zamanki şiirleri ise şikayet ve hüzün gibi duygular barındırıyordu.[67]

Her şeye rağmen milli mücadeleye şiirleriyle katkıda bulunmaya devam eden Saniye Hanım, bu faaliyetlerinden dolayı hayatının tehlikeye girmesiyle birlikte Çin'e eşi Zakir Kadiri Ugan'ın yanına gitmeye mecbur kalmıştır. Buranın çeşitli şehirlerinde öğretmenlik yapmış ancak bir süre sonra kendisinden yaklaşık iki yıl önce Türkiye'ye gitmiş olan eşinin yanına gelmiştir. Türkiye'de bazı Türkçe şiirler yazsa da şiirlerinin çoğunluğunu Kazan lehçesiyle yazılanlar oluşturmaktadır.[68] Ayrıca kendisi de Zakir Kadiri'nin yazılarını yayımladığı *Türk Yurdu* dergisinde bir makale yazmıştır.[69]

1936 yılında Zakir Kadiri ile Finlandiya'ya giden Saniye Hanım orada öğretmenlik yaparken "*Tormuş Közgısı"* adlı bir dram kaleme almıştır. Bu dram Finlandiya, Estonya, Romanya'da temsil edilmiş ve takdir toplamıştır. Finlandiya'da temsil edilen *Han Böleği* adlı piyesi ve *Yeni Makam* adlı dramı da bilinen eserlerindendir.[70]

Hayatının büyük bir bölümünü yorucu ve yıkıcı yolculuklarla, mücadelelerle geçirmiş olan Saniye Hanım, kocasının vefatından iki buçuk yıl sonra, 12 Nisan 1957'de Ankara'da geçirdiği bir kalp krizi neticesinde hayatını kaybetmiştir. 14 Nisan 1957'de Ankara Hacıbayram Camii'nde kılınan cenaze namazı sonrası eşi Zakir Kadiri gibi o da Ankara Asri Mezarlığına defnedilmiştir.[71] Saniye Hanım'ın Finlandiya'daki öğrencileriyle bir bağ kurmayı başardığının göstergesi, oradaki öğrencilerinin aralarında para toplayarak mezar taşını yaptırmış olmalarıdır.[72]

Saniye Hanım'ın yukarıda ana hatlarıyla tasvir edilen hayatı, Zakir Kadiri ile evliliğinin bir kader ortaklığına dönüştüğünü göstermektedir. Hem kendisinin hem kocasının çektiği sıkıntılar, ayrıca idealleri, onların dünyanın değişik yerlerinde beraberce bulunmalarını sağlamıştır. Ugan'ın, eşi üzerinde tesirleri bulunduğu gibi, kuşkusuz kendisi de eşinin faaliyetlerinden etkilenmiş, hayatın mutluluk ve kederlerini paylaşmışlardır.

[67] Hamit Zübeyr Koşay, "Saniye İffet Ugan", s. 855.

[68] Naile Binark, "Saniye İffet Ugan", s. 25.

[69] Saniye İffet Ugan, "Osmanlı Dil ve Edebiyatının Yayılış Sahası", *Türk Yurdu*, 1/234 (Temmuz 1954), s. 76-83.

[70] Naile Binark, "Saniye İffet Ugan", s. 28.

[71] Hamit Zübeyr Koşay, "Saniye İffet Ugan", s. 857.

[72] Hamit Zübeyr Koşay, "Saniye İffet Ugan", s. 857; Naile Binark, "Saniye İffet Ugan", s. 29.

B. Damadı Ahmet Temir

14 Kasım 1912'de Tataristan'ın Samarra vilayetinde dünyaya gelen[73] Ahmet Temir, Zakir Kadiri'nin hem damadı hem de baba tarafından akrabasıdır. Zakir Kadiri'nin büyükbabası ile Ahmet Temir'in büyükbabası kardeştir. Ahmet Temir, Zakir Kadiri ve ailesi ile 1943'te Ankara'da tanışmıştır.[74] 1946 yılı Kasım ayında da Zakir Kadiri'nin büyük kızı Azad Ugan ile evlenmişlerdir.[75]

Akademik çalışmalarıyla tanınan Ahmet Temir daha çok Türkçe ve Moğolca üzerinde durmuştur. Tatarca, Moğolca, Macarca, Çince, Rusça, Almanca, İngilizce ve Fransızca bilmektedir.[76]

1962 yılında "*Türkçe-Moğolca Arasındaki ilişkiler*" adlı çalışmasıyla profesörlüğe yükselen Ahmet Temir, Türkçülüğün birçok problemiyle ilgilenmiş ve bu konuda önemli faaliyetlerde bulunmuştur.[77] Birçok eseri telif ve tercüme eden Ahmet Temir, Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserini Zakir Kadiri Ugan ile birlikte tercüme etmiştir.

Gerek eşinin gerekse damadı Ahmet Temir'in hayatına bakıldığında, Zakir Kadiri'nin ilmî araştırmaya uzak olmayan bir çevreye sahip olduğu açıkça görülmektedir. Farklı diller bilmeleri, onların Türkiye dışındaki ilmî birikime âşina olmalarını kolaylaştırmış ve Temir ile Ugan'ın birlikte yaptıkları tercüme örneğinde olduğu gibi, verimli çalışmalara zemin hazırlamıştır.

III. ESERLERİ

Son derece üretken bir yazar olan Zakir Kadiri Ugan'ın çalışmalarını "telif eserleri" ve "tercümeleri" şeklinde iki ana başlık altında değerlendirmek mümkündür. Telif eserleri de kendi içinde "kitaplar" ve "dergi ve gazete yazıları" biçiminde ikiye ayırmak uygun olacaktır. Aşağıda, Ugan'ın çalışmalarının toplu listesi verilecek, bu çalışmaların bir kısmının analizi ise tezin ilerleyen bölümlerinde yapılacaktır.

A. Telif Eserleri

1. Kitaplar

İlm-i Kelâm Dersleri, Ufa 1910.

---

[73] Mustafa Erkan, "Temir, Ahmet", *DİA,* XL, 425.

[74] Temir, *Vatanım Türkiye,* s. 22.

[75] Temir, *Vatanım Türkiye,* s. 234.

[76] Mustafa Erkan, "Temir, Ahmet", *DİA*, XL, 426.

[77] Erkan, "Temir, Ahmet", *DİA*, XL, 426.

Kuvvet Hem Ruh, Rusya 1910.

Hayat-ı Muhammed Aleyhisselam, Kazan 1911.

Kızlar Dünyası, Kazan 1911.

Türk Tarihi Sabâkları,[78] Helsinki 1938.[79]

2. Dergi ve Gazete Yazıları

"Afganların Kavmî Terkibinde Türklerin Rolü", *Türk Yurdu*, sy. 2 (235), Ağustos 1954, s. 127-131.

"Afganların Kavmî Terkibinde Türklerin Rolü II", *Türk Yurdu*, sy. 3 (236), Eylül 1954, s. 234-237.

"Afganların Kavmî Terkibinde Türklerin Rolü III", *Türk Yurdu*, sy. 4 (237), Ekim 1954, s. 301-304.

"Akademi Meselesi: Akademilerin Muhtasar Tarihi", *Türk Yurdu*, c. 21/7, sy. 195/34, On yedinci Sene Ocak 1928, s. 51-57.

"Akademi Meselesi 2: Rus Fünûn Akademisi ", *Türk Yurdu*, c. 21/7, sy. 196/35, On yedinci Sene Şubat 1928, s. 105-109.

"Akademi Meselesi 3: Türk Akademisi", *Türk Yurdu*, c. 21/7, sy. 197/36, On yedinci Sene Mart 1928, s. 173-177.

"Çuvaşların Etnografyası", *Türk Yurdu*, c. 15/1, sy. 167/6, On beşinci Sene Mart 1925, s. 253-258.

"Dinî ve Gayrı Dinî Rivâyetler", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1926, c. I, sy. 4, s. 132-210.

"Eski Türk Dinine Dair Umay Âlihesi", *Türk Yurdu*, c. 6/26, sy. 39/233, Yirmi birinci yıl Mart 1931, s. 17-21.

"Etnoğrafya: Etnoğrafya İnkışafı Tarihi", *Türk Yurdu*, c. 21/7, sy. 200/39, On yedinci Sene Haziran 1928, s. 326-333.

"Etnoğrafya İle Alakalı İlimlerden Mukayese-i Edebiyat İlmi", *Türk Yurdu*, c. 22/8, sy. 201/40, On yedinci sene Temmuz 1928, s. 37-43.

"Fikriyat: Etnografya İnkışafı Tarihi", *Türk Yurdu*, c. 21/7, sy. 198/37, On yedinci Sene Nisan 1928, s. 209-215.

[78] Tatarca "sabak" kelimesi Türkçe "ders" manasına gelmektedir.

[79] Ömer Özcan, "Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Zakir Kadiri Ugan Maddesindeki Hatalar", s. 82. Bu eser yalnızca Ömer Özcan'ın adı geçen makalesinde zikredilmektedir. Eser, Zakir Kadiri Ugan'ın Finlandiya'da hazırladığı ders kitaplarına örnek olarak gösterilmiştir.

"Fikriyat: Mukayesei Edyan İlmi", *Türk Yurdu*, c. 22/8, sy. 201/40, On yedinci Sene, Temmuz 1928, s. 37-42.

"İdil Ural Boyundaki Türk Lehçeleri Hakkında Bir Tahlil", *Türk Yurdu*, c. 16/2, sy. 168/7, On dördüncü Sene Nisan 1341/1925, s. 30-32.

"İdil-Ural Boyundaki Türk Lehçeleri Hakkında Bir Tahlil", *Türk Yurdu*, c. 17/3, sy. 176/15, On beşinci Sene Kanunisani 1926/Ocak 1926, s. 145-151.

"Rus Edibi Maksim Gorgi", *Hayat*, c. 4, sy. 85, 12 Temmuz 1928, Ankara, s. 126-127.

"Şimal Türk Lehçesine Osmanlı Türkçesinin Tesiri", *Türk Yurdu*, c. 17/3, sy. 179/18, On beşinci Sene, Mayıs Haziran 1926, s. 282-287.

"Tarihi Tetkikler: Türklerin Kavmî ve Kabilevî Terkibi Meselesi", *Türk Yurdu*, c. 22/8, sy. 202/41, On yedinci Sene Ağustos 1928, s. 73-75.

"Tolstoy", *Hayat*, c. 4, sy. 93, 6 Eylül, 1928, Ankara, s. 289-301.

"Türkiyat: Türk Lisanına Dair Tetkikler", *Türk Yurdu*, c. 22/8, sy. 204/43, On yedinci Sene Teşriinevvel 1928/ Ekim 1928, s. 175-177.

"Usture ve Destanların İncelenmesinde Usul", *Kutlu Bilgi*, sy. 4, Teşrinisânî, Ankara 1944, Yeni Cezaevi Matbaası, s. 124-125.

"Usture ve Destanların İncelenme Sistemleri", *Kutlu Bilgi*, sy. 5, Kanunievvel, Ankara 1944, Yeni Cezaevi Matbaası, s. 146-149.

"Vehhâbîler (1)", *Türk Yurdu*, c. 15/1, sy. 163/2, On dördüncü Sene Teşriinsani 1340/Kasım 1924, s. 68-73.

"Vehhabiler (2)", *Türk Yurdu*, c. 15/1, sy. 166/5, On beşinci Sene Şubat 1925, s. 191-197.

Ugan'ın yukarıda bahsedilen dergi yazılarından başka, Sibirya'da 1912 yılında çıkan Tatarca *Sibirya* gazetesinde ve mezkûr gazetenin devamı niteliğinde olan 1913 yılında Ufa'da Tatar dilinde basılan *Turmuş* gazetesinde yazıları vardır.[80]

B. Tercümeleri

Alimcan İbrahim, *İslam Medeniyeti*, Kazan 1909.

Belâzürî, *Fütuhu'l Büldan*, I-II, Ankara 1955-1956

Ferid Vecdi, *Medeniyet ve İslam*, Kazan 1908.

[80] İsmail Remiyef, *Vakitli Tatar Matbuatı Albümü: 1905-1925*, Kazan 1926, s. 27-28. *Türk Yurdu* dergisinin fihristini hazırlayan Hüseyin Tuncer'in 3289, 3300 ve 6127 numaralı paragraflarda Zakir Kadiri Ugan'a nispet ettiği yazılar burada ona ait kabul edilmemiştir. Zira gerek yayınlandıkları tarihlerden gerekse Ugan'ın adına açıkça atıf yapılmamasından bu durum anlaşılmaktadır.

Herbert Spencer, *Terbiye*, Kazan 1911.

İbn Haldun, *Mukaddime*, I-III, Ankara 1954-1957.

Kasım Bey Emin, *Mer'etü Cedide Yahut Yeni Kadın,* Kazan 1908.

Kasım Bey Emin, *Tahrirü'l Mer'e Yahut Kadınların Esaretten Azadı*, Kazan 1909.

Muhammed Abduh*, İslam ve Hanoto*, Kazan 1909.

Refik Bey, *Turmuş*[81] *Hem Din*, Kazan 1911.

Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi***,** I-IV, Ankara 1954-1958.

Tantavî b. Cevheri el-Mısri Tantavî Cevheri*, İslam Alimleri, Fakih ve İnsanlar ve Gençlerimiz,* Kazan 1908.

Tantavî b. Cevherî el-Mısri Tantavî Cevheri, *Nizam ve İslam*, Ufa 1909.

"Tuna Bulgarlarının Kronolojisi 1 (Pr. Mikkola'dan tercüme)", *Türk Yurdu*, c. 4^{24}, sy. $27/28^{221-22}$, Yirminci Yıl, Mart Nisan 1930, s. 7-15.

"Tuna Bulgarlarının Kronolojisi 2 (Pr. Mikkola'dan tercüme)", *Türk Yurdu*, c. 4^{24}, sy. 29^{223}, Yirminci Yıl Mayıs 1930, s. 22-29.

"Tuna Bulgarlarının Kronolojisi 3 (Pr. Mikkola'dan tercüme)", *Türk Yurdu*, c. 4^{24}, sy. 30^{224}, Yirminci Yıl Haziran 1930, s. 5-13.

Ugan, yukarıdaki matbû tercümelerin dışında, Türk Tarih Kurumu için İbnü'l Esir'in *el-Kâmil fi't-tarih*'ini,[82] Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb*'ini,[83] Ebu Şâme Şihabeddin Makdisî'nin *er-Ravzateyn fi ahbâri'd-Devleteyn*'ini,[84] Makrîzî'nin *Kitabü's-Sülûk*'ünü,[85] Ahmet Emin'in *Duha'l-İslâm*'ı[86] ile *Fecrü'l-İslâm*'ını[87] tercüme etmiştir. Ayrıca İbn Haldun'un *Kitâbü'l-İber*'ini, Krimski'nin *Arap ve Arap Edebiyatı Tarihi*'ni, İnostransef'in *Hunlar ve Gunlar*'ını, Tantâvî Cevherî'nin *et-Tâcü'l-murassa' bi-cevâhiri'l-Kur'an ve'l-ulûm*'unu ve yazarı belirtilmemiş olan *Târihü'l Aleviyyin* isimli bir eseri de tercüme ettiği belirtilmektedir.[88]

[81] Tatarca "turmuş" kelimesi Türkçe "hayat" anlamına gelmektedir.

[82] *Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Tercüme Eserler Kataloğu*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1994, Ter/26. On iki cilt olduğu kaydedilen tercümenin birinci cildinin eksik olduğu belirtilmiştir.

[83] *Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Tercüme Eserler Kataloğu*, Ter/50. Tercümenin sekiz cilt olduğu kaydedilmiştir.

[84] *Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Tercüme Eserler Kataloğu*, Ter/149.

[85] *Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Tercüme Eserler Kataloğu*, Ter/61.

[86] *Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Tercüme Eserler Kataloğu*, Ter/57. İki cilt olduğu kaydedilmiştir.

[87] *Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Tercüme Eserler Kataloğu*, Ter/58.

[88] bk. Hamit Zubeyir Koşay, "Zakir Kadirî Ugan: 1878-1954", s. 428-429.

Yayımlanmamış olan yukarıdaki çevirilerin birinci grubu Türk Tarih Kurumu'nun Ankara'daki kütüphanesinde muhafaza edilmekte olup tarafımızdan görülmüştür. İkinci grup tercümelerin âkıbeti konusunda ise herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

IV. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Dil, din ve tarih gibi çeşitli sahalara ilgi gösteren Zakir Kadiri; müderrislik, müelliflik, muharrirlik, hatiplik, gazetecilik, mebusluk, maarif nazırlığı bünyesinde üyelik, Türk Dil ve Tarih Kurum'unda azalık gibi işlerle uğraşmıştır. Arapça, Rusça ve Farsça iyi bildiği dillerdir. Çalışmalarından da anlaşılacağı üzere[89] bir süre felsefe ile de meşgul olmuştur. Yaptığı tercümelerle Herbert Spencer'in fikirlerini doğu ülkelerinde tanıtmaya çalışmıştır.

Etnografla ile ilgilenmiş ve bu konu hakkında birçok yazı kaleme almıştır. Etnografyanın tarihçesi, diğer ilimlerle ilişkisi, kaynakları ve bunlardan hikâye ve destanların önemi gibi konular, etnografya hakkındaki yazılarında temas edilen meselelerden bazılarıdır. O, Türk diline ait incelemelerde de bulunmuştur. Türk dilinin yayılma sahası, Türk lehçelerinin gruplara ayrılması ve sınıflandırılması, ıstılah meselesi gibi konuları geniş bir şekilde incelemiştir. Türk lehçeleri üzerinde durmuş ve Türk lehçesinin Osmanlı lehçesinin tesirinde olduğu sonucuna varmıştır.[90] Osmanlı lisanının Arap, Fars ve kısmen de Avrupa lisanlarının tesiriyle vücut bulduğunu söylemiştir.[91] Ayrıca Anadolu coğrafyası dışındaki Türkler'in izini sürerek, mesela Afgan ırkının oluşumunda Türkler'in rolünü ele almıştır. Türkler'in İslam öncesindeki inançları da Ugan'ın ilgilendiği meselelerden olmuştur.

Bu çok yönlü âlim, hatun-kız (günümüz diliyle söylenecek olursa "kadın") meselesi üzerinde de detaylı bir şekilde durmuştur. Bu konuda Zakir Kadiri şöyle söylemektedir: "Hatun-kız meselesi o kadar mühim ve hayatımız onlara o kadar çok bağlıdır ki, biz erler, hatun kızlarımız arkasında dünyada yaşıyoruz."[92]

Zakir Kadiri özellikle Rus ihtilâli sonrası İslam tarihi ve İslamî ilimlere yönelmiş, bu ilimlerden de özellikle hadis üzerinde durmuştur. Zira rivayetlerin belirleyici bir rol oynaması bakımından İslam tarihi ile en yakın ilişkili ilim dalı hadistir. Ancak o, hadiste Ignaz Goldziher, Reinhart Pieter Anne Dozy ve Baron Kramer gibi oryantalistlerin görüşlerinden etkilenmiştir.[93] Öte yandan bir medresede kendisine kelam dersi okutma görevinin tevdi

[89] Mesela Herbert Spencer'den çevirdiği *Terbiye* isimli kitap, bu türden çalışmalarına örnektir.

[90] Zakir Kadiri Ugan, "Şimal Türk Lehçesine Osmanlı Türkçesinin Tesiri", *Türk Yurdu*, sy. 179-18, s. 283-286.

[91] Ugan, "Şimal Türk Lehçesine Osmanlı Türkçesinin Tesiri" s. 283-286.

[92] Allam, "Zakir Kâdirî Ugan Cenapları", s. 437.

[93] Güner, "Ugan, Zakir Kâdirî", *DİA,* XLII, 45.

edilmesi sebebiyle kelam ilmiyle de ilgilenmiş, hatta aşağıda incelenecek olan bir ders kitabı kaleme almıştır.

Yaşadığı dönemde yaygın olarak tartışılan diğer bazı meseleler de Zakir Kadiri'nin gündeminde yerini almıştır. Meselâ Vehhâbilik cereyanına dair aşağıda incelenecek yazılar kaleme alması, o dönemde tartışılan bu akımla ilgili Türkçe literatürde önemli bir boşluğu doldurmuş olmalıdır. Benzer şekilde, Türkiye'de yüksek öğrenimin nasıl şekillendirilmesi gerektiğinin konuşulduğu bir dönemde dünyadan çeşitli örnekler vererek "akademi" meselesini tartışması önemlidir.

Onun ilmî yönden az bilinen, ancak en az yukarıdakiler kadar önem taşıyan bir diğer yönü, Hz. Peygamber'in hayatını anlatan bir siyer yazmış olmasıdır. Orta dereceli okullarda ders kitabı olarak okutulmak üzere yazdığı *Hayat-ı Muhammed*, din eğitiminin güç şartlarda gerçekleştirildiği bir dönem ve coğrafyada üretilmiş mühim bir dinî metindir.[94]

Zakir Kadiri'nin bıraktığı önemli ilmî miras, öğretici mahiyetteki yazı ve eserleri dışında, özellikle Arap-İslam klasiklerinden birçok eserin dilimize ilk defa onun tarafından kazandırılması olmuştur. Nitekim kendisi Türkiye'de Türk Tarih Kurumu ve Maarif Vekâleti için ücret karşılığında tercüme yapmış, bundan başka bir gelir kaynağına sahip olmamıştır.[95] Ugan'ın tercümelerinden ilerleyen bölümlerde detaylı olarak bahsedilecektir.

A. Dönemindeki İlmî Durum

Zakir Kadiri Ugan'ın hayatının XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk yarısını kapsadığı dikkate alınırsa, Cumhuriyet'in hemen öncesi ile ilk çeyreğindeki gelişmelerin onun ilmî faaliyetlerini anlama açısından önemli olduğu görülecektir. Bilindiği gibi Cumhuriyeti kuran ideoloji, ulus inşası sürecinde tarihçilik ve tarih yazımı üzerinde hassasiyetle durmuş ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti gibi kurumlar vasıtasıyla tarih çalışmaları üzerindeki etkisini sürdürmüştür. Öte yandan dinî alanın sıkı bir kontrol altında tutulması gerektiğinden, hem Türkler'in İslam öncesi kültürünü öne çıkaran çalışmalar yaptırılmış hem de İslam tarihi çalışmaları asgari seviyede tutulmuştur. İşte Zakir Kadiri Ugan böylesi şartlar altında bir taraftan dönemin genel akımları çerçevesinde araştırmalar yapmış, diğer taraftan da İslam tarihine dair çeşitli ürünler vermiştir. Bir ilim adamı için oldukça zor şartlar altında çalışmak mecburiyetinde kalan Ugan'ın yazdıkları, onun dengeli tutumuna rağmen siyasi irade

[94] *Hayat-ı Muhammed*, bu tezin üçüncü bölümünde ayrıntılı biçimde incelenecektir.

[95] Hamit Zubeyir Koşay, "Zakir Kadirî Ugan", s. 428.

tarafından yine de beğenilmemiştir. Nitekim bu durum aşağıda "Mustafa Kemal ve Zakir Kadiri" başlığı altında ele alınacaktır.

Fatih Yazıcı'ya göre tarihin öğretimi ve yazımı Cumhuriyet'in başlarından itibaren bir devlet politikası olarak görülmüş ve siyasetin amaçlarıyla yakından irtibatlı olarak değerlendirilmiştir. Bu yüzden Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'ndeki kişilerin neredeyse tamamı siyasi kimliğe sahip parti üyeleri veya milletvekilleridir.[96] Bu dönemin tam da içinde yaşayan Zakir Kadiri Ugan'ın, ilmî mesaisini yukarıdaki durumun etkilediğinde şüphe yoktur. Bilhassa Türk ırkına, etnografyaya duyduğu ilginin o dönemin siyasî gündemiyle bir şekilde ilintili olduğu söylenebilir. Öte yandan Ugan'ın Cumhuriyet ideolojisi açısından taşıdığı siyasî kimlik oldukça sınırlı olup, söz gelimi Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin diğer üyeleri kadar belirgin biçimde siyasetten etkilenmiş değildir. Kendisinden 10-15 yıl sonra doğan Fuad Köprülü (ö. 1966), İsmail Hakkı Uzunçarşılı (ö. 1977), Yusuf Ziya Yörükan (ö. 1954), ve Zeki Velidi Togan (ö. 1970) nispeten rahatlamış bir atmosferde çalışmalarını yürütürken, Ugan'ın gerek yaşadığı dönem gerekse kendi kişisel serüveni onu zor şartlar altında çalışmaya itmiş gözükmektedir.

XX. yüzyılın ilk kırk yıllık döneminde İslam tarihine dair az sayıdaki çalışma arasından öne çıkanlara dikkat çekmek gerekirse, ilk olarak Hz. Peygamber'in hayatı ve sahabe-yi kiram üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilebilir. Ahmet Lütfullah (ö. 1963), Ahmet Hamdi Akseki (ö. 1951), Daniş Remzi Korok, Tahirü'l-Mevlevi (ö. 1951) bu alanda eser verenlerden bazılarıdır. İkinci olarak Şemsettin Günaltay'ın *İslam Tarihi* eseri gibi umumi İslam tarihine dair çalışmalar dikkati çeker. Ayrıca Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarihin çeşitli türlerine dair eserler kaleme almışlardır.[97] Zakir Kadiri'nin ilgi alanları, dönemin Türkiye'sindeki İslam tarihi çalışmalarıyla mukayese edildiğinde bunlar arasında ciddi benzerlikler olduğu görülür. Mesela, Ugan'ın ele aldığı konulardan olan "İslam tarihinde kadın" meselesine dair kitaplar yazıldığı gibi, yine Ugan'ın kaleme aldığı *Hayat-ı Muhammed*'e benzeyen siyer çalışmaları yapılmıştır.[98] Türk etnografyası konusunu çalışanlar

[96] Fatih Yazıcı, "Cumhuriyet Dönemi Tarih Ders Kitaplarında Tarihyazımı", *Türkiye'de TarihYazımı* (ed. Vahdettin Engin-Ahmet Şimşek), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 199.

[97] Bu dönemde yapılmış İslam tarihi çalışmaları şu eserde görülebilir: Adnan Demircan, *Cumhuriyet Dönemi (1923-2001) İslam Tarihi ve Medeniyeti Çalışmaları: Bir Bibliyografya Denemesi*, Şanlıurfa 2002. Ancak bu eserin tasnifi konu esaslı olduğu için ilgili yıllar her konu başlığı altında tespit edilmek durumundadır.

[98] bk. Demircan, aynı eser.

arasında da Ugan yalnız değildir.[99] Ancak yine de bu dönemdeki çalışmaların nicelik açısından çok fazla olduğunu söylemek mümkün değildir. Öte yandan, XIX. yüzyılda şekillenmiş olan İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük gibi yaklaşımların İslam tarihi yazıcılığı üzerinde XX. yüzyılın başlarında da metot, odaklanılacak konu ve coğrafya seçimi, üslup ve işlev gibi yönlerden tesirleri olmuştur.[100]

Türkiye'de tarihçiliğin gelişiminde 1940'lı yıllar Kemalizmden Hümanizme doğru geçişin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde Orta Asya merkezli Türk tarihinin yanı sıra dünya tarihine de ilgi duyulmaya başlanmış, batılı kaynaklara başvuru artmış, Anadolu coğrafyası öne çıkarılmıştır.[101] Batı kültürüne duyulan ilgi kadar olmasa da İslam kültürü de bu dönemde sınırlı bir çerçevede işlenmiştir. Zakir Kadiri Ugan'ın aşağıda incelenecek olan İslam tarihi klasiklerini tercüme etmesi ve bu tercümelerin Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanması da söz konusu tarihsel bağlam içinde gerçekleşmiştir.

B. Mustafa Kemal ve Zakir Kadiri

1931 yılında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün üzerinde dikkatle durduğu meselelerden biri, Türkler'in ve Türk uygarlığının araştırılmasıydı. Bu çerçevedeki ilk icraatı, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kurulmasını sağlamaktı.[102] Ankara Türk Ocağı binasında toplanan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin ilk üyeleri şu isimlerdi: Başkan: Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Mehmet Tevfik Bıyıklıoğlu, Başkan Vekili: Hukuk Fakültesi Siyasi Tarih Profesörü ve İstanbul Milletvekili Yusuf Akçura, Başkan vekili: Çanakkale milletvekili Samih Rıfat, Genelsekreter: Aydın milletvekili Reşit Galip, Prof. Dr. Afet İnan, Milli Eğitim Bakanı sonra Moskova Büyükelçisi Vasıf Çınar, İstanbul Müzeleri Genel Müdürü Halil Ethem Eldem, Prof. Dr. Yusuf Ziya Özer, Prof. Dr. Sadri Maksudî Arsal, Kocaeli Milletvekili Reşit Safvet Atabinen, Ankara Etnografya Müzesi Uzmanı Mesaroş, Balıkesir Milletvekili İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Dil Encümeni Üyesi Ragıp Hulusi Özden, Mükrimin Halil Yinanç, **Milli**

[99] bk. Demircan, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Çalışmaları*, s. 143-147.

[100] İslam tarihçiliğinin bu dönemdeki görülümüne dair bir değerlendirme için bk. Seyfettin Erşahin, "Türkiye'de Modern İslam Tarihçiliğine Doğru Millî Devlette Ümmeti Çalışmak", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes'elesi II*, İSAV-Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 949-980.

[101] Yazıcı, "Cumhuriyet Dönemi Tarih Ders Kitaplarında Tarihyazımı", s. 210- 213.

[102] Atilla Oral, *Atatürk'ün Sansürlenen Mektubu*, Demkar Yayınevi, s. XIII.

Eğitim Bakanlığı Telif ve Tercüme Heyetinden Zakir Kadiri Ugan ve Etnografya Müzesi Müdürü Hamit Zübeyr Koşay.[103]

Bu heyet bir süre Ankara'da şimdiki Atatürk Müzesi'nin bulunduğu binada toplanır. Uluğ İğdemir'in bu heyetin yaptığı çalışmaları şu şekilde anlatır:

> "*1930 yıllarının sonlarına doğru Heyet, daha önce okullar için fasiküller halinde bastırılan tarih notlarından da yararlanarak, "Türk Tarihinin Ana Hatları" adlı 606 sayfalık bir eseri bastırdı. On bir bölümden oluşan bu eser; evrenden, dünyanın meydana gelişinden ve insanın ortaya çıkışından başlayarak Türk ırkını ve Türk tarihini en eski çağlardan Cumhuriyet'e kadar kısaca ele almakta idi. Yalnız yüz nüsha bastırılarak ilgili tarihçilerin ve aydınların eleştirisine sunulan bu eser, Türk tarihi hakkında yepyeni bir görüşü, bizim "Tarih Tezi" diye adlandırdığımız bir tezi ortaya atmıştı. Bu tez şöyle özetlenebilir: "Tarihin en eski devirlerinden başlayarak Orta Asya'dan doğuya, batıya ve güneye, kuraklık ve ekonomik nedenlerle büyük göçler olmuştur. Bu göçmenler brakisefal alpin tipte[104], Türkçe konuşan insanlardır. Bunlar gittikleri yerlere ileri bir uygarlığı da birlikte götürmüşlerdir."*
> *Bu eserin "Türk Tarihine Medhal" ve "Orta Asya" bölümlerinden oluşan 74 sayfalık bir broşür, Türk Tarihinin Ana Hatları Medhal Kısmı adı altında Milli Eğitim Bakanlığı'nca 1931 yılı başında 30.000 tane bastırılarak okullara dağıtıldı*."[105]

Kurum Temmuz 1931 sonunda Dolmabahçe Sarayı'na taşınır ve dört ciltlik lise tarihinin öteki ciltlerini yazmaya başlar. Kurum üyeleri hazırladıklarını o zamanlar Yalova'da bulunan Mustafa Kemal'e incelemesi için gönderirlerdi. O bunları inceler, gerekli gördüğü düzeltmeleri yapar ve düşüncelerini yazıyla bildirirdi.[106] Cemiyetin hazırladığı tarih kitaplarının "İslam Tarihi ve Türklerin İslam'daki Yeri" bölümünü yazmak üzere Zakir Kadiri görevlendirilir. Mustafa Kemal ve heyet başkanı Tevfik Bıyıklıoğlu'nun Ankara'da olduğu sırada yapılan çalışmalar Mustafa Kemal'e sunulurken Zakir Kadiri'nin hazırladığı kısım da sunulur. Mustafa Kemal itiraz edip bu yazıları hiç beğenmediğini ifade ederek düzeltilmesi

---

[103] Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, s. 4-5; Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, s. 316; "Türk Tarih Heyeti", *Türk Yurdu*, c. 16, 30-224 (Haziran 1930), s. 58-59.

[104] 20. yüzyılda antropolojistler tarafından insan ırklarını kategorilendirmek için başvurulan en yaygın yöntemden biri kafa tası ölçme tekniği idi. Yapılan ölçümler sonucu insanlar kafa taslarına göre sınıflandırıldılar ve brakisefal (geniş kafalı) de bunlardan biridir. Türkler'in ırk özellikleri tarif edilirken başvurulan önemli özelliklerden biri brakisefal kafa tipidir. 1932'de toplanan Türk Tarih Kongresi'ndeki diğer katılımcılar gibi Afet İnan da Türkler'in sarı ırkla hiçbir bağı olmadığını, bilakis brakisefal Alpin ırkının mükemmel temsilcileri olduğunu vurgulamış ve aynı zamanda Türklerin Orta Asya'da yaşayan tek ırk olduğunu ve başka hiçbir ırkın bu topraklarda yaşamadığını iddia etmiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Nazan Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irki Çehresi 1925-1939*, Metis Yayınları, İstanbul 2005, s. 25, 60-61.

[105] Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, s. 5.

[106] Oral, *Atatürk'ün Sansürlenen Mektubu,* s. XIV.

gereken yerler hakkında bilgi verir. Heyet bunları dikkate alarak düzeltileceğine dair söz verir, ancak aradan bir süre geçtikten sonra düzeltmeler gereği gibi yapılmadan usul üzere yazılanlar tekrar Mustafa Kemal'e gönderilir. Mustafa Kemal bu tutum karşısında öfkelenerek heyete ağır sözler içeren bir mektup gönderir. Mustafa Kemal mektubunda neden öfkelendiğini şöyle açıklar:

> "*Bana bu kadar çok söz söyleten nedeni açıklayayım:*
> *Camii Ezher kaçkınını bulan sizsiniz. Eseri diye Ankara'dan ayrıldığım son günde önüme koyduğunuz örümcek Arap yazılı paçavraları okuduğunuz zaman size derhal itirazımı serdetmiştim. Bunu nazarı dikkate alacağınızı vaat etmiştiniz! İncelemenizden geçtikten sonra bana verilen yazılar o kadar sersem, cahil ve camii ezher kaçkını bu adamın mahsülü olduğunu gördüm ki, sizi rencide edecek bir söz söylemeden bu paçavralar üzerinde yeniden çalışmaya mecbur oldum. Bu sözlerimi sizi utandırmak için yazmıyorum. Bu yazılarımı bundan sonraki mesainizde dikkat ve uyanış dersi olması için yazıyorum. Tarih yazmak tarih yapmak kadar mühimdir! Yazan, yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır. Siz buna razı mısınız?*"[107]

Bu mektupta Mustafa Kemal'in "sersem, cahil ve Camii Ezher kaçkını" diye nitelendirdiği kişi Zakir Kadiri'dir. Çünkü Mustafa Kemal'in bu kadar sinirlenmesine sebep olan yazıları o yazmıştı. Ayrıca mektubun bir yerinde "Zakir Kadiri'nin ahmakçasına notları" sözüyle Ugan'ın ismi açıkça zikredilmiştir.[108]

Türk Tarih Kurumu genel müdürü Uluğ İğdemir, doğumunun 80. yıldönümü nedeniyle kendisine armağan edilen *Belleten* dergisinin 170. sayısında yayımlanan bir konuşmasında bu mesele hakkında şunları söylemiştir:

> "*1931'de Türk Ocakları kapandığı zaman çil yavrusu gibi dağıldık, ortada kaldık. O zamanlar ne sosyal sigortalar var, ne bir güvence; yani derneklerin hiçbir güvencesi yoktu. CHP bir vazife teklif etti bana; fakat kabul etmedim. Dedim Halk Partisi de güvencesi olmayan bir dernektir. Hiç olmazsa emekliliği olan bir yere intisap edeyim. Yaşım da henüz geçmemiş daha; ve nihayet arkadaşım rahmetli Dr. Reşit Galip'e rica ettim. O zaman Ziraat Bankası genel müdürü Şükrü Bey'den, ki Rodosluydu, ikisi hemşehriydiler, benim için bir vazife istedi. Yalnız İstanbul'da olmasını istedim, Ankara'da istemedim. Şükrü Bey demiş ki; Ankara'da isterse hemen tayin ederim; fakat İstanbul'da biraz beklemesi lazım. Onun üzerine Reşit Galip dedi ki; Türk Tarih Kurumu yeni kuruldu, gel burada çalış şimdilik. Kabul ettim ve beraber İstanbul'a gittik. O dört ay, İstanbul'daki çalışmalarım hayatımın en tatlı, en unutulmaz günleridir. Dört ciltlik tarih yazılıyordu o zamanlar, liseler için tarih. Atatürk Yalova'dan bize direktif veriyor ve onun direktifleri yolunda tarihler yazılıyordu, ama gece gündüz diye bir şey yok. Pazar, cumartesi diye bir şey yok. Yaz ayları içerisinde o dört cilt yazıldı. O sırada Atatürk'ün bize çok sert çıkışları da olmuştur. Rahmetli Yusuf Akçura*[109] *bir hemşerisi olan rahmetli Zakir Kadiri'ye İslam tarihini yazdırmıştı. Fakat İslam Tarihi'ni Zakir*

[107] Oral, s. 6.

[108] Oral, s. 8.

[109] Kazan'ın Simbir şehrinde 1876 tarihinde doğan Yusuf Akçura Türk siyaset adamı, tarihçi ve yazardır. Çeşitli işlerden sonra 1932 yılında Türk Tarih Kurumu başkanlığına seçilmiş ve ömrünün sonuna kadar bu görevde ikame etmiştir, Nuri Yüce, "Akçura, Yusuf", *DİA*, II, 228-229.

Kadiri bildiğimiz biçimde yazmış. Eleştirici bir tutum yok, dogmatik bir tutumla yazmış. Atatürk her şeyi eleştiren bir insandı. Kendi yazdıkları için de "bunları eleştireceksiniz" derdi. Hiçbir şeyi olduğu gibi kabul etmek istemez. İşte o sıralarda bize yazdığı mektuplardan iki önemli cümleyi kurumumuzun iki yerine hakkettik. Birisi dışarıdaki; "Tarih yazmak tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan, yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır." İkincisi daha önemli, Atatürk'ün ne kadar bilimsel olduğunu gösterir: "Biz daima hakikat arayan ve onu buldukça ve bulduğumuza kani oldukça ifadeye cüret gösteren adamlar olmalıyız." Bu Atatürk'ten aldığım ilk ilhamdır ve o sayede bu kurum gelişti."[110]

Yine Uluğ İğdemir'in *Yılların İçinden* adlı kitabında "Atatürk'ün Tarih Anlayışı" başlığı altında bu husus şöyle dile getirilmiştir:

"*Atatürk'ün gerçek ilme ne kadar büyük değer verdiğini daha iyi anlatabilmek için, bir hatıramı ve bu münasebetle kendisine ait bir mektuptan bazı parçaları nakledeceğim:*
1931 yılı Ağustos ayındayız. Türk Tarih Kurumu o zaman ki küçük kadrosuyla ve Atatürk ile birlikte İstanbul'a taşınmış, Dolmabahçe Sarayında çalışmalarına başlamıştı. O sıralar liseler için tarih kitabı yazılıyordu. Kurum, İslam Tarihi'nin yazılması için o zaman ki üyelerinden birine[111] havale etmiş, o da hazırladığı notları İstanbul'a gidilmeden önce kuruma getirmişti. Ankara Halkevindeki kurum merkezinde yapılan toplantılarda bu notlar Atatürk'e gösterilmiş, o da okumak üzere yanına almıştı. Kendisine vazife verilmiş olan bu zat,[112] tam bir ilim adamı değildi. Medrese tahsili görmüş, bir takım naslara da inanmış bir insandı. İslam Tarihi gibi çok önemli hele dini sebeplerle şimdiye kadar Müslümanlarca birçok notları tartışılmadan kabul edilmiş bir bahsin, gerçek ilmin süzgecinden geçirilmesi ve hakikatlerin korkmadan ortaya konulması gerekti.
Atatürk 16 Ağustos 1931'de Yalova'dan yazdığı uzun bir mektupla bu notlar hakkındaki düşünce ve tenkitlerini Türk Tarih Kurumu'na bildirdi. Bu mektuptan bugün dahi her ilim adamına direktif olacak bazı parçalar olduğunu anlıyorum:
'...Her işin esas hedefine kısa ve kestirme yoldan varmak şayan-ı arzu olmakla beraber, yolun makul, mantıki ve bilhassa ilmi olması şarttır.
...Her şeyden evvel kendinizin dikkatle ve itina ile seçeceğiniz vesikalara dayanınız. Bu vesikalar üzerinde yapacağınız tetkikle her şeyden ve herkesten evvel kendi insiyatifinizi ve ince milli süzgecinizi kullanınız. Sizi büyük hedefe ancak bu nokta-i nazarlarda kıskanç olmak îsal edebilir.
...Yeni dünya ufuklarına açacağınız yeni tarih semasında dikkatli olunuz. Sümmettedarik bir eser vücuda getirerek ferdasında nâdim olmaktansa hiçbir eser vucüda getirmemek, aczini itiraf etmek evladır. İlim sahasında vesveseli olmak, miskin Camii Ezher mezunlarına inanmaktan evladır.
...Size verdiğim ilk notlarımla beraber şimdi gönderdiğim "Hulefa-yı Raşidin Devri" notları da yüksek cemiyetinizin behemehal tenkid nazarından geçmelidir.'"[113]

Uluğ İğdemir "*Cumhuriyetimizin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu"* adlı eserinde de şunları söylemektedir:

---

[110] Uluğ İğdemir,"Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir'in 80. Doğum Günü Töreninde Yapılan Konuşmalar", *Belleten*, c. XLIII, 170 (Nisan 1979), s. 533.

[111] Burada kasdedilen kişi, Zakir Kadiri Ugan'dır.

[112] Yine Ugan'ı kastediyor.

[113] İğdemir, *Yılların İçinden: Makaleler, Anılar, İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 25-26.

"*... Atatürk İslam Tarihi bölümüne çok önem vermişti. Bu bölümün önemli bir dilimini de kendisi yazmıştı. İlk önce kurum üyelerinden rahmetli Zakir Kadiri (Ugan)'ye yazdırılan bu bölümü hiç beğenmemiş, bunun Şemsettin Bey (Günaltay) tarafından yazılmasını istemişti. 16 Ağustos 1931'de kurum başkanı Tevfik Bey'e Yalova'dan yazdığı mektup şöyle başlıyordu:*

Zakir Kadiri Bey'e hazırlattığınız "İslam Tarihi" notlarının Muhammed Devrine ait olan ilk sayfasından sonraki parçalar, teessüfle söylemeye mecburum ki, hiç de bir mütehassısın kafasından, kaleminden ve tertibinden çıkmışa benzemiyor. Zakir Kadiri yazılarını olduğu gibi, büyük bir itinayla hazırlanmakta olan mektep kitaplarına koymakta hiç isabet olmayacağı fikrindeyim. Mektubun ikinci bölümünde Atatürk şöyle demektedir:

'Benim size gönderdiğim Hulafa-i Raşıdin Devri notlarından sonra Emevi Saltanatı ve ondan sonraki devirler Şemsettin Beyefendi tarafından hazırlanır, benim de vaktim, daha doğrusu disposition'um olursa, ben de meşgul olurum.'

Atatürk, 23 Ağustos 1931'de yazdığı mektuba da şöyle başlıyor:

Şemsettin Bey'in hazırladığı notlardan okuduğum kısımlarını fevkalade enteresan ve kıymetli buldum. Bunlardan mülhem olarak yeniden size verdiğim notlara ufak bir ilave yaptım.[114]

... Lise tarih kitapları genellikle öğretmenlerce iyi karşılandı. Öğretmenlerin büyük çoğunluğu tarih tezine heyecanla sarıldılar. Tek şikayetleri, ortaokullarda da okutulan bu kitapların pedogoji bakımından öğrencilere ağır gelmesi idi. Nitekim, bundan iki yıl sonra, Milli Eğitim Bakanlığı bu kitaplara göre ortaokullar için ayrıca üç ciltlik daha küçük tarih kitapları ile ilkokullar için yeni kitaplar yazdırdı

Atatürk, yurt içinde yaptığı gezilerde mutlaka okulları ziyaret eder, özellikle tarih derslerine giderek öğrencilere sorular sorardı. Eskişehir'de yaptığı böyle bir ziyarette gördüklerinden memnun kalarak kurum hakkındaki övgülerini Bayan Afet İnan vasıtasıyla kuruma iletmiş, buna kurumun o zaman ki başkanı Yusuf Akçura, 21.I.1933 tarihli bir telgrafla teşekkür etmişti. Atatürk bu telgrafa Balıkesir'den 22.I.1933'te şu cevabı vermiştir:

'Akçura Yusuf Bey
Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Reisi
Ankara

Yalnız Eskişehir'de değil, gezdiğim diğer yerlerde de feyizli mesainizin parlak semerelerini sevinçle görmekteyim. Cemiyetinizin bu yolda millete ifa etmekte olduğu ve edeceği hizmet ölçülmeyecek kadar büyüktür. Âzânızın gözlerinden öperim, efendim.

Reisicumhur
Gazi M.Kemal'"[115]

Yine aynı kitabın 9. sayfasının 10. dipnotunda Atatürk'ün bu mektuplarının beş parçadan oluştuğu ve Türk Tarih Kurumu özel arşivinde olduğu ifade edilmiştir.[116]

---

[114] "Dört ciltlik lise tarihinin 'Osmanlılar' dışındaki 'Türk Devletleri' bölümlerini rahmetli Prof. Fuat Köprülü, 'Cumhuriyet Tarihi'ni içine alan dördüncü cildini de rahmetli Tevfik Bıyıklıoğlu ile birlikte Doktor Reşit Galip yazmışlardı. Atatürk, dördüncü cildin müsveddelerini gözden geçirdikten sonra, Kurum Başkanı Tevfik Bey'e 8 Ekim 1931'de şu mektubu yazmıştır:

'Kılıç Ali Bey'in mazbutatını okuyarak Maraş-Ayintap ve Osman Tufan Bey'in Kozan ve Ali Saip'in Urfa, hulasa bütün Cenup Cephesi hakkında, ilk Garp Cephesi mikyasında bir bahis yazılmalıdır." Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, s. 9.

[115] İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, s. 8-10.

[116] İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, s. 9.

Zakir Kadiri'den sonra Mustafa Kemal'in isteği üzerine tarih yazma çalışmalarına katılan Şemsettin Günaltay, Mustafa Kemal ile bir takım görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler esnasında Şemsettin Günaltay da Ugan'ın yazdığı bölümlerin hakikate uygun olmayıp ilmi bir değer taşımadığını söylemiştir. Mustafa Kemal de Ugan hakkında; "Muhammed'i bana, cezbeye tutulmuş sönük bir derviş gibi tanıttırmak gayretine kapılan bu gibi cahil adamlar, onun yüksek şahsiyetini ve başarılarını asla kavrayamamışlardır, anlamaktan da çok uzak görünüyorlar" şeklinde sözler sarf etmiştir. Ayrıca yine aralarında Şemsettin Günaltay'ın da bulunduğu Mustafa Kemal'in düzenlediği toplantılarda kimi zaman İslam Tarihi konularından bahis açılıyor ve Mustafa Kemal bu konuları kendi nazarından izah ediyordu. Hz. Muhammed'i kendisinin öngördüğü şekilde tasvir etmeyenlerin bu tarih toplantılarında yerlerinin olmadığını da sık sık dile getiriyordu.[117]

Burada dikkat çeken husus, 16/17 Ağustos 1931 tarihli mektupta bulunan ağır ifadelerin bu kurumun üyelerine ait çeşitli makale ve kitaplarda zikredilmemiş olmasıdır. Zira bu kişilerin sözü edilen çalışmaları hem bu mektuptan hem de başka mektuplardan çeşitli alıntıları barındırmaktadır. Oysa Atatürk'ün yazdığı bu mektubun ve başkalarının bir araya getirilerek Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanması gerekirdi. Ayrıca bu mektubun başlığı: "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Yüksek Riyasetine", "Mektubumuza açıklamadır" diye başlamaktadır. Buradan anlaşıldığına göre bu mektubun haricinde, mektup ile açıklamasının yapıldığı bir başka mektup da Atatürk tarafından heyete gönderilmiştir.[118] Uluğ İğdemir bu mektup ile ilgili şöyle söylemektedir: "Beş parçadan oluşan bu mektuplar Türk Tarih Kurumu özel arşivindedir."[119]

[117] Kemal Arıburnu, *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1969, s. 292-295. Atatürk'ün tarih, özelikle de İslam tarihi anlayışı ve görüşlerine dair bir inceleme için bk. Sabri Hizmetli, "Mustafa Kemal Atatürk'ün İslam Tarihi Anlayışı", *AÜİFD*, c. 39, 2 (Ankara 1999), s. 119-140.

[118] Oral, s. 15.

[119] İğdemir, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu* s. 9.

İKİNCİ BÖLÜM
UGAN'IN TERCÜMELERİ, BAŞLICA GÖRÜŞLERİ ve İSLAM TARİHİ ÇALIŞMALARINA KATKISI

Bir önceki bölümde hayatı, eserleri ve ilmî şahsiyeti hakkında bilgi sunulan Zakir Kadiri Ugan'ın bu tezde esas inceleme konusu yapılacak olan yönü, onun İslam tarihine dair ortaya koyduğu çeşitli çalışmalar ve bu çalışmaların mezkûr sahaya yaptığı katkıdır. Ugan'ın ismi anıldığında pek çok okuyucunun aklına ilk olarak onun İslam tarihinin klasikleri diye adlandırılabilecek olan eserleri Türkçe'ye çevirmiş olması gelir. Genellikle XX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilmiş olan bu tercümeler, orijinal Arapça kaynakları okuyup anlama imkanlarının sınırlı olduğu bir dönemde önemli işlevler görmüş, pek çok araştırmacının normal şartlarda erişemeyeceği kaynaklara başvurma imkanı sağlamıştır. Ugan'ın tercüme ettiği eserlere ait yeni çevirilerin ortaya çıkmasının en az çeyrek yüzyıl sonra gerçekleştiği, hatta bazılarının bir daha hiç çevrilmediği dikkate alınırsa, onun tercümelerinin ne kadar uzun bir süre kullanımda kaldığı anlaşılabilir. Buradan hareketle Ugan'ın, yaptığı tercümeler yoluyla Türkiye'deki İslam tarihi çalışmalarında küçümsenemeyecek bir rol oynadığı ileri sürülebilir.

Ugan'ın İslam tarihi çalışmalarına etkisi yalnızca tercümeleriyle değil, onlara göre daha az bilinen gazete-dergi yazıları, makale ve kitap türünden telifleri üzerinden de gerçekleşmiştir. Hatta bazı tercümelerinin başına ve sonuna eklediği uzun pasajlar, dönemin İslam tarihi birikimine dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Dolayısıyla Ugan'ı yalnızca mütercim kimliğiyle öne çıkararak tercümelerinin başarısı yahut başarısızlığı üzerinden değerlendirmeler yapmak, onun tarihçilik yönünün eksik algılanmasına yol açacaktır.

Aşağıda, hem tercümeleri hem de telifleri dikkate alınarak Ugan'ın İslam tarihine dair mesaisi incelenecek ve Türkiye'deki İslam tarihi çalışmalarının seyrine etkisi gösterilmeye çalışılacaktır.

I. TERCÜMELERİ

Zakir Kadiri Ugan'ın tercümelerini incelemeden önce bu tercümelerin ortaya çıktığı tarihsel bağlama ve ülkemizdeki tercüme hareketlerinin tarihçesine göz atmak uygun olacaktır. Osmanlı'da daha ziyade devlet işleri münasebetiyle söz konusu olan tercümanlık, edebi çevirmenliğe ancak 18. yüzyıl sonunda Damat İbrahim Paşa'nın çeviri çalışmalarıyla geçebilmiştir.[120] Bu devirde daimi bir müessese kurmak yerine her eser için ayrı bir heyet kurma yolu tercih edilmiştir. Bu heyetlerin tercüme ettiği eserler *Sahâifü'l-ahbar fi vekâyi'i'l-*

[120] Yakup Koç, *Cumhuriyetten Günümüze Çeviri Faaliyetleri ve Teda Projesi* (Uzmanlık tezi), T.C. Turizm ve Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2010, s. 19.

âsâr, Physica, İkdü'l-cumân fî târihi Ehli'z-zamân ve *Habîbü's-siyer fî ahbâri Efrâdi'l-beşer*'dir.[121]

Batıdan yapılan çeviriler ise Tanzimat devrinde yapılmış ve batıya yönelişin bir sonucu olarak müesseseler kurulmaya başlanmıştır. 1821 yılında kurulan tercüme odasından sonra,[122] 1851 yılında kurulan Encümen-i Dâniş ile hem doğudan hem batıdan tercümeler yapılarak faaliyetlere devam edilmiştir.[123] Fransız akademisi örnek alınarak kurulan bu cemiyetin kuruluşundan bir süre sonra kapatıldığı, devlet salnamelerinde isminin yer almamaya başlamasından anlaşılmaktadır.[124] Bundan sonra Maarif-i Umûmiye Nezareti'ne bağlı birçok tercüme müesseseleri kurulmuş,[125] bu tercüme daireleri çoğunlukla batıya yönelmiş ve buradan tercümeler yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda en kuvvetli heyet 1914'teki telif ve tercüme dairesidir. Bu daire 100'ün üzerinde eser yayımlayarak faaliyetlerini hem halkın hem talebenin istifade edebileceği şekilde düzenlemiştir. Osmanlı'da tercüme meselesi aynı zamanda çeşitli dönemlerdeki devlet politikalarına göre farklılık göstermiş, bazen batıya bazen doğuya bazen de sentezci bir bakış açısına yönelmiştir.[126]

TBMM'nin açılmasıyla birlikte diğer başka müesseselerle birlikte Osmanlı Hükümeti'nin idaresi altında İstanbul'da Maarifi Umumiye Nezareti ve TBMM'nin idaresinde Ankara'da Maarif Vekâleti olmak üzere iki müessese kurulmuştur. Milli eğitim alanlarındaki düzenlemeler 1926 yılına kadar çeşitli telif ve tercüme heyetlerince yürütülmüştür. Bunlar: Samih Rıfat Bey başkanlığındaki telif ve tercüme encümeni, Yusuf Akçura Bey başkanlığındaki telif ve tercüme heyeti, Ziya Gökalp başkanlığındaki telif ve tercüme encümeni, Köprülüzâde Mehmet Fuat başkanlığındaki telif ve tercüme encümeni, Abdülfeyyaz Tevfik Yergök başkanlığındaki telif ve tercüme heyetidir.[127] Bu sonuncu heyetin içinde Zakir Kadiri Ugan da bulunmaktadır.[128]

Cumhuriyetin ilanından sonra özel yayınevlerinin çeşitli çeviri girişimleri olmuşsa da, asıl kapsamlı çeviri hareketi Atatürk'ün vefatından sonra İnönü hükümetince 1939 yılında Milli Eğitim Bakanı seçilen Hasan Âli Yücel'in faaliyetleri ve 1940 yılında tercüme

[121] Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi, İstanbul 1998, s. 31.

[122] Mahmut H. Şakiroğlu, "Tercüman (Osmanlılar'da)", *DİA*, 2011, XL, 491.

[123] Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, s. 63.

[124] Kayaoğlu, s. 104.

[125] Kayaoğlu, s. 195 vd.

[126] Kayaoğlu, s. 314.

[127] Kayaoğlu, s. 195.

[128] Kayaoğlu, s. 234.

bürosunun kurulmasıyla birlikte gerçekleşmiştir.[129] Tercüme bürosu 1940-1967 yılları arasında Yunan ve Fransız klasiklerine öncelik vererek binden fazla kitap yayımlamıştır. Bu serinin içerisinde Şark İslam klasiklerinde çıkan eserlerin Batı klasiklerine oranla az sayıda olması, siyasi elitlerin Batı medeniyetinin edebî eserlerinin üzerine kurulmuş bir devlet inşa etme arzusundan kaynaklanmış olmalıdır.[130] Yücel'in bakanlığı sırasında gerçekleştirilen tercümeler, onun kültür alanında hayata geçirmeyi istediği yeniden yapılandırma çabasının bir yansıması sayılabilir.[131] O yıllarda genel olarak Batı idealleştirilip Doğu ile farklılıklar gösterilmeye çalışılmıştır. Tercüme bürosunun halkı, seçkinlerin kültürüyle eğitip bu kültüre mensup ettirme çabaları, 40'lı yıllarda insanların arasındaki uçurumun büyümesine sebep olmakla beraber yazınsal eserler açısından da en verimli dönem olarak göze çarpmaktadır.[132] Nitekim Cumhuriyet döneminde devletin müdahil olduğu en dikkat çekici tercüme hareketinin Hasan Ali Yücel'in öncülük ettiği bu hareket olduğu söylenebilir.[133] 1947 ile 1950 yılları arası büroyu yöneten Suut Kemal Yetkin döneminde ise doğu yazılarına ağırlık verilmiştir.[134]

Cumhuriyet dönemindeki tercüme hareketlerinin önemine değinen merhum Erol Güngör, Balkan savaşı, büyük dünya savaşı ve sonrası kurtuluş savaşları sebebiyle ülkede insan sayısının azaldığını ve geride kalan aydınların da o günün şartlarında kalem oynatacak durumda olmadığını vurgular. Dolayısıyla, yapılabilecek tek şeyin batı kültürüne ait eserleri Türk münevverlerinin istifadesine açmak olduğunu, bunun da geniş bir tercüme faaliyetiyle gerçekleşebileceğini belirtir. Tercümelerin önemine böylece dikkat çeken Güngör, tercümelerde eserlerin seçimi ve öncelik sıralamasındaki hataları, ayrıca sistemsiz çalışma gibi kusurları da vurgular. Öte yandan Türk münevverlerinin bilgilerinin büyük bir kısmını bu tercümelere borçlu olduğunu söylemekten de çekinmez.[135]

---

[129] Özlem Berk, "Batılılaşma ve Çeviri", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık* (ed. Uğur Kocabaşoğlu), III, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 512.

[130] Özlem Berk, "Batılılaşma ve Çeviri", s. 513.

[131] Emre Yıldırım, "Erken Cumhuriyet Yılları Milli Kimlik Tartışmaları: Hasan Âli Yücel ve Türkiye'de Hümanizma Arayışları", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* Volume 8/7 Summer 2013, p. 745-763, Ankara-Turkey. s. 754.

[132] Berk, "Batılılaşma ve Çeviri", s. 516-517.

[133] Kayaoğlu, s. 308.

[134] Berk, "Batılılaşma ve Çeviri", s. 517.

[135] Erol Güngör, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*, haz. E. Kılınç, R. Güler, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993, s. 129-130.

Ugan'ın adı, yukarıda bahsedilen çeviri faaliyetleri içerisinde ilk olarak Cumhuriyet dönemi tercüme heyetlerinin en faal merkezlerinden biri olan 1925 yılında Abdülfeyyaz Tevfik Yergök'ün başkan olduğu heyet içerisinde geçmektedir. Bu heyet için tercüme edilecek eserlerin hazırlandığı listede Ugan'ın tercüme edeceği belirtilen eserler şunlardır: Krimskiy, *Arap ve Arap Edebiyatı Tarihi;* İbnü'l-Esir, *İbnü'l-Esir Tarihi;* Kraçkovski, *Muhyiddin İbnü'l-Arabi.*[136] Ugan, daha sonra kurulan Türk Tarih Tetkik Cemiyeti üyeliği ve Milli Eğitim Bakanlığı Telif ve Tercüme Heyeti üyeliği yaparak uzun yıllar Maarif Vekâleti ve Türk Tarih Kurumu hesabına tercümeler yapmış ve yukarıda kıymetinden bahsedilmiş olan çeviri faaliyetlerine katkıda bulunmuştur. Özellikle Şark İslam Klasiklerinden çevirdiği eserler günümüzde de tesirini sürdürmektedir.

A. İbn Haldun, *Mukaddime*

İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, I-III, Maarif Basımevi, Ankara 1954-1957 (İstanbul 1986'da ikinci basımı yapılmıştır).[137]

Birçok ilim dalının başvuru kaynağı olan *Mukaddime*, Zakir Kadiri Ugan'dan önce Osmanlı döneminde Pirizâde Mehmed Sâhib (ö. 1749) gibi mütercimler tarafından Osmanlı Türkçesi'ne aktarılmış bulunmaktadır.[138] Cumhuriyet döneminde ise *Mukaddime* ilk kez Ugan tarafından çevrildikten yaklaşık otuz yıl sonra Turan Dursun tarafından eserin dörtte birlik kısmı çevrilmiştir. Daha sonra Süleyman Uludağ eseri iki cilt halinde Türkçe'ye çevirerek yayımlamıştır. Bu açıdan önemli bir yer tutan Ugan çevirisi, kendisinden sonrakiler tarafından çeşitli eleştirilere maruz kaldığı gibi övgülere de konu olmuştur. Eleştirilerin birçoğunda haklılık payı bulunmakla birlikte, tenkit edilen yönlerin bazıları dönemin şartları göz önüne alındığında hoş görüyle karşılanabilecek niteliktedir. Ugan'ı eleştirenlerden bazılarının aynı veya benzer hatalara düştükleri de söylenmesi gereken başka bir husustur. Ayrıca bazı

[136] Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri* s. 240-242.

[137] Ugan sonrasındaki İbn Haldun tercümeleri:

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Turan Dursun, 1.basım, I, Onur Yayınları, Ankara 1977.

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, I-II, Dergah Yayınları, İstanbul 1982-1983 (2. Basım: İstanbul 1991).

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, I-II, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul 2004.

[138] İbn Haldun, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, müt. Pirizâde Mehmed Sâhib (haz. Sami Erdem v.dğr.), I-II, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.

araştırmacılar, Ugan'dan sonraki çevirilerde yanlış tercüme edilmiş bazı kısımların Ugan tercümesinde doğru şekilde geçtiğini tespit etmişlerdir.[139]

Ugan'dan sonraki *Mukaddime* mütercimleri, eseri tercüme etme gerekçeleri olarak benzer şeyler söylemektedirler. Bunlar; Ugan çevirisinin eksikliği ve içerdiği yanlışların yanı sıra *Mukaddime*'nin tam manasıyla dilimize çevrilmemiş olmasıdır. Ugan çevirisinin altıncı bölümünün başındaki ilk altı faslın eksik olması, eleştirilen hususların başında gelmektedir. Ayrıca tercümedeki paragraf eksiklikleri, kelime ve irab hataları da dikkat çekilmiş hususlardandır.[140] Tercümede bazı kavramların Türkçelerinin isabetli karşılanmadığı da belirtilmiştir.[141]

Bir başka eleştiri konusu olan nokta da, Ugan'ın esas aldığı Mısır ve Beyrut baskılarının eksik ve yanlışlıklarını tercümesine aynen taşımasıdır. Bu hususlarda Ugan'ın hatalarına sonraki mütercimler tarafından örnekleriyle işaret edilmiştir.[142] Uludağ'ın, Ugan tercümesindeki hatalara gösterdiği örneklerden biri şu şekildedir:

> "*İbn Haldun'un tekâmül nazariyesiyle ilgili olmak üzere 'Gaybı İdrak Edenler' bölümünde geçen 'âlemu'l-kırede' (maymunlar âlemi) terkibi, Mısır ve Beyrut baskılarının tamamında 'âlemu'l-kudret' (kudret alemi) şeklinde geçmektedir. Burada hiçbir manası olmayan 'âlemu'l-kudret' terkibini tercüme etmekte çıkmaza giren Ugan, takribî tahmini bir tercüme yaptıktan sonra Pirîzâde tercümesinde geçen maymun ve şebek kelimelerini de parantez içinde göstermiştir. Aynı hata ne yazık ki Mukaddime'nin Farsça ve Turan Dursun tercümelerinde de mevcuttur.*"[143]

Yukarıda bahsedilen eleştirilerden başka Uludağ, Ugan'ın eski tabirlerle yeni ifadeleri bir arada kullanmasından oluşan ıstılah ve tabir yanlışlıkları bulunduğunu, kendi ilavelerini belirtmemesinden dolayı hangi tabirin İbn Haldun'a hangisinin Ugan'a ait olduğu hususunda karışıklık bulunduğunu ve Ugan'ın birçok yazmayı karşılaştırdığını söylemesine rağmen sadece Mısır ve Beyrut baskılarını esas aldığını öne sürerek tenkitlerini dile getirmiştir. Ona

---

[139] Mehmed Hayri Kırbaşoğlu, "İbn Haldun'un "Mukaddime"sinin Yeni Bir Tercümesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, c. XXVII, s. 364.

[140] İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1982-1983, I, 182-183; a.mlf., *Mukaddime*, çev. Turan Dursun, Onur Yayınları, Ankara 1977, I, 9-10; a.mlf., *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, müt. Pirizâde Mehmed Sâhib (haz. Sami Erdem v.dğr.), Klasik Yayınları, İstanbul 2008, I, XX (hazırlayanların önsözü).

[141] Çağlar Karaca, *İbn Haldun'un Mukaddime'sinde Toplumun Yasalarını Keşfeden Bir Düşünce Etkinliği Olarak Tarih* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. VII.

[142] İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, I, 182-183; İbn Haldun, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, müt. Pirizâde Mehmed Sâhib, Haz. Sami Erdem v.dğr., I, XX.

[143] İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, I, 183.

göre, gerek Fransızca tercümede gerekse İstanbul'daki yazmaların çoğunda Ugan'ın eksik bıraktığı bölümler mevcut olduğu için bu nüshaların hakkıyla görülmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca indeksinin muntazam olmayışı da eleştiri konusu olmuştur. Uludağ'ın bu eleştirileri dile getirmesinin sebebi, sonraki araştırmacıların bu hatalar yüzünden ciddi yanlışlıklara düşme ihtimalidir.[144]

Ugan'ın Pirizâde çevirisini incelemiş olması *Mukaddime*'sinin değerini arttırsa da, her ne sebeple olursa olsun karşılaştırma içine almadığı yazmaların bulunması da eksikliğidir. Basım, bölüm ve başlıklarının ve paragraflarının düzeni hususundaki eksiklikleri Ugan'a yüklemek haksızlık sayılabilirse de, bunların çevirinin değerini düşüren unsurlar olduğu da reddedilemez.[145]

Bununla birlikte Cumhuriyet döneminden itibaren büyük bir boşluğu doldurması bakımından Ugan tercümesi büyük önemi haizdir. *Mukaddime*'nin her cildinin sonuna eklediği hacimli notlar ve kıymetli bilgiler içeren önsöz kısmı, hem *Mukaddime*'yi daha iyi anlamayı sağlamakta hem de Arap halkları ve Arap edebiyatı, ayrıca Şamanizm gibi konularla alakalı mühim bilgiler içermektedir. Bu konuda Fındıkoğlu şu sözleri sarf etmiştir: "*Tercemesinin başına yazdığı uzun önsözün mühim bir kısmı kültür tarihinin muhtelif ânları ile İbn Haldun'u birleştirmeye hasredilmiştir. Mütercimin bizi geniş bir zihniyet çevresine ileten bu mukayeselerine işaret etmeği, metodoloji tarihini problemci ve mukayeseli gözle takip edenler için faydalı saymak mümkündür.*"[146] Fındıkoğlu, Ugan'ın Farabi sosyolojisiyle *Mukaddime*'yi karşılaştırdığına değinerek sosyoloji ilmini müstakil hale getirenin İbn Haldun olduğu yönündeki tespitini aktarmaktadır. Mütercimin mukayeseye yatkın zihniyet yapısı da temas edilen bir başka husustur.[147] Ayrıca Fındıkoğlu, Ugan'ı övücü nitelikte olan şu sözleri sarf etmiştir: "Mütercim sadece bir çevirici değil aynı zamanda mütefekkirlerin sistemini sosyoloji tarihi, sosyolojik metotlar sahası içine yerleştirmesini, kıymetlendirmesini, gereken yerleri şerh etmesini bilen bir fikir adamı olduğuna göre kendisini zamanımızın Türk İbn Haldun'cuları arasında saymakta hiçbir mahzur yoktur."[148]

---

[144] Uludağ'ın bu eleştirileri için bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, I, 183-185.

[145] Ümit Hassan, "İbn Haldun Mukaddime'si Metninin Yaygınlık Kazanması Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII, sy. 3-4 (1973), s. 126.

[146] Z. Fahri Fındıkoğlu, *İçtimaiyat II Metodoloji Nazariyeleri*, Fakülteler Matbuası, İstanbul 1961, s. 128.

[147] Fındıkoğlu, s. 128-129.

[148] Fındıkoğlu, s. 127.

Ugan çevirisinin Uludağ çevirisine nispetle daha akıcı ve düzgün bir üslupla yazılmış olması, bazı araştırmacıların Ugan'ı tercih etmelerine yol açmış gözükmektedir.[149]

Yukarıdaki tespitlerden yola çıkarak, Ugan'ın *Mukaddime* tercümesinin değerini birkaç başlık altında toplamak mümkündür. İlk olarak bu çeviri, Cumhuriyet'in erken dönemlerinde ciddi bir boşluğu doldurarak önemli bir ihtiyacı karşılamıştır. Ayrıca Ugan'ın ilave ettiği notlar sayesinde, eser daha anlaşılır hale gelmiştir. Ugan tercümesi her ne kadar eleştirilse de kendisinden sonraki araştırmalar için yol gösterici olmuş ve ondan geniş ölçüde istifade edilmiştir. Tercüme, günümüzde bazı çalışmalarda dahi halen tercih edilip kullanılmaktadır.

B. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*

Ugan çevirisi

Belâzürî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-büldân*, çev. Zakir Kadiri Ugan, I-II, Maarif Basımevi, İstanbul 1955-1956.[150]

Belâzürî III./IX. asırda yaşayan en büyük tarihçilerden birisidir. Farsça'dan Arapça'ya tercüme yapması bakımından aslen İranlı olma ihtimali vardır. 279/982'de Bağdad'da vefat etmiştir.[151] *Fütûhu'l-büldân* İslâm fetihleri hakkında yazılmış en önemli kaynaklardan ve günümüze ulaşmış en eski eserlerden biri olması bakımından oldukça kıymetlidir. Mesudî'nin *Fütûhu'l-büldân* için "ülkelerin fetihleri konusunda ondan daha güzelini bilmiyoruz" demesi, eserin kıymetinin kendi zamanına yakın devirlerde de bilindiğine dair ipucu vermektedir.[152] Belâzürî kendisinden önce İslâm fetihleriyle ilgili yazılmış ve çoğu günümüze intikal etmemiş kitaplardan geniş ölçüde faydalanmıştır. Bu müelliflere örnek olarak Ebu Huzeyfe İshak b. Bişr (ö. 206/821), el-Vâkîdi (ö. 207/822), Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 210/825) ve Ali b. Muhammed el-Medâinî (ö. 225/840) gibi tarihçiler verilebilir.[153]

---

[149] Çağlar Karaca, *İbn Haldun'un Mukaddime'sinde Toplumun Yasalarını Keşfeden Bir Düşünce Etkinliği Olarak Tarih* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), s. VIII.

[150] Ugan sonrasındaki çeviri:

Belâzürî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-büldân*, çev. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987 (yeni basımı: *Fütûhu'l-büldân Ülkelerin Fetihleri*, çev. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013).

[151] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 48.

[152] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul 2013, s. XVII (Mütercimin önsözü).

[153] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda, s. XVIII.

Belâzürî kendinden sonra yazılan kimi önemli eserlere de kaynaklık etmiştir. Mesela Yakut el-Hamevi *Mu'cemü'l-büldân*'ı yazarken bu eserden geniş ölçüde faydalanmıştır.[154] Eserin önemini, sadece tarih alanına dair mühim bilgiler sunmasıyla kısıtlamak doğru değildir; zira eser coğrafya ilmine de önemli malzemeler sunmaktadır.[155]

Fütûhu'l-büldân, şehirlerin fethinden bahsetmesinin yanı sıra Basra, Kufe gibi yeni kurulan şehirlerden, bunların yapılarından ve Arap kabilelerinin çeşitli bölgelere yerleşmelerinden bahsederek medeniyet tarihi gibi alanlara dair de önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca, mahalli divanlardaki kayıtların Rumca ve Pehlevice yerine Arapça tutulması, kâğıdın İslâm dünyasında kullanılması, haraç topraklarının durumu, Hz. Ömer'in divan teşkilatı, mühür, para ve yazı gibi, siyasi ve askeri gelişmeler dışındaki devlet teşkilatı, ekonomik, sosyal ve kültürel konular hakkında da çeşitli bilgiler vermesi önemini arttıran unsurlardandır.[156]

Bu kıymetli eser Latince, İngilizce, Almanca ve Farsça gibi dillere çevrilmiştir. Dilimize ise 1955 yılında Maarif Vekâleti vasıtasıyla Şark İslam Klasikleri serisi içerisinde Ugan tarafından çevrilmiştir. Ugan'dan yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra bu eseri tekrar tercüme eden Prof. Dr. Mustafa Fayda da tercümesini meydana getirirken Ugan tercümesinden faydalanmıştır. Bu kıymetli eser tıpkı *Mukaddime* gibi uzun bir süre araştırmacılara kaynaklık etmiş, büyük bir boşluğu doldurmuştur. Ugan, tercümesini meydana getirirken açıklayıcı notlarıyla okuyucuya yol göstermeye, eseri daha anlaşılır kılmaya gayret göstermiştir. Eserin içerisinde sayıca çok fazla olmayan dipnotlar haricinde eserin sonuna yaklaşık 20 sayfalık bir açıklama ekleyerek rivayet ilmine dayanılarak ortaya konulmuş bu eserin daha iyi anlaşılması için rivayet ilmini ayrıntılı olarak ve çeşitli milletlerdeki önemini açıklayan bir yazı yazmıştır. Aynı zamanda başka bazı konular hakkında da bilgiler vermiştir. Bir de Kur'an-ı Kerim'deki tertiple eski kavimlerin hayatı ile ilgili olan ayetlerin hangi sure ve ayetlerde nakledilmiş olduğunu rakamlarla gösterdiği bir tablo ilave etmiştir.[157]

Mustafa Fayda, Ugan ve tercümesi hakkında şunları söylemiştir:

> "*Çok değerli tercüme çalışmaları yapmış ve bunların pek çoğu henüz yayımlanmamış bulunan merhum Z. K. Ugan'ın Fütûhu'l-büldân tercümesinde bazı yanlışlıklar yapılmıştır. Ayrıca eserin daktilo edilmesi sırasında ve matbaa tashihleri esnasında başta özel isimler olmak üzere, birçok kelime yanlış olarak tespit edilip basılmış; bazı şeyler karışmış ve atlanmıştır. Biz tercümemizi yaparken, merhum Ugan'ın tercümesinden istifade ettik; metnin daha iyi anlaşılmasında ondan yararlandık. Ancak yapılmış olan*

[154] Mustafa Fayda, "Fütuhu'l-büldan", *DİA*, XIII, 258-259.

[155] Fayda, "Fütuhu'l-büldan", *DİA*, XIII, 258.

[156] Fayda, "Fütuhu'l-büldan", *DİA*, XIII, 258.

[157] bk. Belâzuri, *Fütûhü'l-büldan*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, II, 404-407.

bazı yanlışlar, Hz. Ömer üzerine çalıştığım 1974 yılından beri, bu eserin yeniden tercüme edilmesine beni zorlamıştır. Bu yanlışlardan yalnızca bir tane örnek vermek uygun olacaktır
"Ömer bin Hattab, Sevâd topraklarının onda birine (öşürüne) el koyduğu (devletleştirdiği) vakit, ben toprağımın onda yedisini elimde muhafaza edebilmiştim; toprağımın onda üçü elimden çıkmıştı…" (Fütûhu'l-büldân, 11.56, Zakir Kadiri Ugan tercümesi)
Yanlış yapılan tercümenin doğrusu şöyledir: Paragraf, 689:
"Ömer b. El-Hattab, es-Sevâd'daki on çeşit toprağı devlete mal etti; ben (râvi) bu on çeşit topraktan yedisini hatırlıyorum, üçünü unuttum…"[158]

Görüldüğü gibi, Ugan'ın *Mukaddime* çevirisine benzer şekilde *Fütûhu'l-büldân* çevirisindeki bazı tasarrufları da eleştiriye uğramıştır.

C. Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*

Taberî 290 (903) yılında yazmaya başlayıp 303 (915-16) yılında bitirdiği ve kendisinin "Ebü'l-müerrihîn, şeyhü'l-müerrihîn" gibi unvanları almasını sağlayan, aynı zamanda günümüze ulaşan ikinci eseri olması bakımından da ayrı bir önem taşıyan bu eserinde Hz. Adem ile başlayıp 22 Zilhicce 302 tarihine kadar meydana gelmiş olayları anlatır. Bu kıymetli eseri meydana getirirken istisnai durumlar haricinde kendi görüşlerini söylememiş, ancak isnad zincirine ehemmiyet göstermiştir. Siyerle alakalı kısma ise Hz. Peygamber'in doğumuyla başlayıp, nesepleri hakkında bilgi de vererek çeşitli olayları anlatmıştır. Her yılın sonunda o yıl vefat eden önemli kişileri kaydetmesi de önemli bir husustur. Eserini meydana getirirken çeşitli kaynaklara müracaat eden Taberî, hemen hemen her bölümde farklı kaynak kullanır. Mesela siyerde İbn İshak, Urve b. Zübeyr, Şurahbil b. Sa'd, Asım b. Ömer, İbn Sa'd gibi müelliflerin kitaplarından istifade ederken Hulafâ-yı Raşidîn dönemi ridde olayları ve fütuhata dair haberlerde Seyf b. Ömer'in rivayetlerine ağırlık vermiştir. Bu da eserin kıymetini artıran unsurlardandır.[159] Aynı zamanda İbn Miskeveyh (ö. 1030), Ebü'l Ferec İbnü'l-Cevzi (ö. 1201), İzzeddin İbnü'l-Esir (ö. 1233) ve İbn Haldun (ö. 1378-79) gibi kıymetli tarihçiler çalışmalarında mezkur eseri esas almışlardır.[160]

Bu eserin kıymeti, geniş ve zengin tarih malzemesi içermesinden gelmekle birlikte, hicretin ilk üç asrındaki tarih ve siyer âlimlerinin zamanımıza ulaşmayan eserlerini günümüze

[158] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda, s. XX.

[159] Mustafa Fayda, "Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, XL, 92-94; a.mlf., "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, 314-318.

[160] Fayda, "Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, XL, 92-93.

taşımasıyla artmaktadır. Bu eser kendinden sonraki ve günümüzdeki tarih çalışmaları için çok değerli bir kaynak niteliğindedir.[161]

Bu kıymetli eser kısa zamanda fark edilmiş ve müellifinin vefatından yaklaşık kırk yıl kadar sonra Ebû Ali Bel'amî tarafından Farsça'ya tercüme edilmiştir. Bu tarihten sonra çeşitli dillere çevrilmeye devam edilmiştir. Daha sonra Fransızca, Batı ve Doğu Türkçesi'ne çevrilmiştir.[162]

Ne zaman Türkçe'ye çevrildiği tartışma konusu olan Taberi tarihi Fatih Sultan Mehmed zamanında da Türkçe'ye çevrilmiştir. Ancak yukarıda zikredilen Farsça tercümeden çevrilmiştir. Mütercim Hüseyin b. Sultan Ahmed'in tercümesine 881/1477 yılında başlaması dışında mütercim hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır.[163]

Diğer yandan İstanbul'da 1292/1875-1876, 1327-1328/1909-1911 tarihlerinde Taberî tarihinin Türkçe bir çevirisi *Târîh-i Taberî-i Kebîr Tercümesi* adıyla neşredilmiş ve bu tercüme daha sonra M. Faruk Gürtunca tarafından Latin harfleriyle hazırlanmıştır. Ancak birbirinin aynı olan bu tercümelerin mütercimleri belirtilmemiştir.[164]

Kanuni döneminde tarih yazıcılarından Matrakçı Nasuh'un, *Mecmau't-tevarih*'i hem *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'un tercümesi hem de Matrakçı'nın yaptığı ilavelerle yeni bir hüviyet kazanmış ve böylece başlangıçtan kendi zamanına kadar yani 958 (1551) yılına kadar süren umumi bir tarih kitabı olmuştur.[165]

Osmanlılar devrinde Belamî'nin Farsça çevirisinden Türkçe'ye tercüme edilen Taberî tarihinin metninde birçok bilgi eksik olduğu için Cumhuriyet devrinde tekrar Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[166] Prof. Mustafa Fayda'nın belirttiği üzere bu tercümenin tamamı Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndedir. Baştan 22/643 yılına kadarki hadiselere dair kısmı Maarif Vekâleti'nin emriyle yapılmış olan Şark-İslâm Klasikleri serisinde *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* adıyla yayımlanmıştır.[167] Bu üç cildi

[161] Fayda, "Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, XL, 93.

[162] Fayda, "Târihu'l Ümem ve'l Mülûk", *DİA*, XL, 93.

[163] Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi- 1963, s. 24-25.

[164] Fayda, "Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, XL, 93-94.

[165] Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh*, s. 27; a.mlf., "Matrakçı Nasuh", *DİA*, XXVIII, 143-145.

[166] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 55-56.

[167] Fayda, "Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, XL, 93-94.

1950-1958 yılları arasında çıkan tercümenin devamı gelmemiş ve bu tercüme de ideal ölçülerde olamamıştır.[168]

D. Mesûdî, *Mürûcü'z-zeheb*

Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzelî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 280 (893) yılı dolaylarında Bağdad'da doğmuştur. Mes'ûdî'nin hayatı hakkında bilgiler kitaplarında bulunan notlara dayanmaktadır. Mes'ûdî Bağdad'da iyi bir eğitim aldıktan sonra 300/912 yılında ilmini arttırmak için Mağrib ve Endülüs dışında uzun yolculuklar yapmıştır. 332/943 yılında Fustat'ta bulunduğu sırada *Mürûcü'z-zeheb* adlı eserini telif etmiştir. Daha sonra Dımaşk ve Antakya'ya gidip, İskenderiye ve Yukarı Mısır'ı da gezerek 336/947'de tekrar Fustat'a dönüp 345/956 yılında burada vefat etmiştir. [169]

Mes'ûdî, İslam tarihçisi olmasının ötesinde bir dünya tarihçisi ve seyahatleri esnasında gezdiği topraklar hakkında önemli bilgiler zikrettiği için aynı zamanda coğrafyacıdır. Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb*'i coğrafî ve tarihî kaynak niteliğinde olup coğrafya ile ilgili bilgiler eserin birinci cildinde ve ikinci cildinin baş kısımlarında bulunmaktadır. Bundan sonraki bölümler 300/912 yılına kadarki İslam tarihinden söz etmektedir.[170] Birçok baskısı yapılan eserin bir kısmını Aloys Sprenger İngilizce'ye çevirmiş, tamamını ise Barbier de Meynard -ilk üç cildi Pavet de Courteille ile beraber olmak üzere- Fransızca çevirisiyle birlikte neşretmiştir.[171] Aynı zamanda Farsçaya da çevrilen eserin Türkler hakkındaki kısımları Ramazan Şeşen tarafından *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler* adlı esere ilave edilmiştir.[172]

Zakir Kadiri *Mürûcü'z-zeheb*'i Türk Tarih Kurumu'nun emriyle Türkçe'ye tercüme etmiş ve fakat bu tercüme yayımlanmamıştır. Halen TTK'nın Ankara'daki kütüphanesinde muhafaza edilen tercümeyi yerinde inceleme fırsatımız oldu. Burada aldığımız notları, henüz neşredilmemiş olan tercümeyi ana hatlarıyla tanıtmak üzere sunmak istiyoruz. TTK

---

[168] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 56.

[169] Casim Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *DİA*, 2004, XXIX, 353; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 60.

[170] Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Cağrafyacılar: Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri*, Kitabevi, İstanbul 2002, s. 314-315.

[171] Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *DİA*, 2004, XXIX 353-354; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 60-61.

[172] Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara 1985, s. 42-56.

Kütüphanesi Ter/50a, Ter/50b, Ter/50c ve Ter/50ç numaralarında kayıtlı bulunan tercüme üç klasör içinde dokuz cilttir. Dokuzuncu cildin sonuna mütercim tarafından şu not düşülmüştür: "Eserin tercümesi 1946'da Temmuz'un 27'sinde Etlik bağlarında aşağı kapı yazısında 9 numaralı evde ikmal edilmiştir." Tercümenin başında ise şöyle yazmaktadır: "Eser Köprülü el yazması ve Darü'l-reca basması nüshaları ile karşılaştırılarak Zakir Kadiri Ugan tarafından Paris basmasından tercüme ve elden geldiği kadar tashih edilmiştir."

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşıldığına göre Ugan, *Mürûcü'z-zeheb*'in Arapça yapılan Paris neşrini esas almış, ancak bu neşirdeki çeşitli hataları başka bir neşirle ve eserin el yazmasıyla karşılaştırarak düzeltmiştir. Eserin 9 ciltlik tercümesi toplamda yaklaşık 1.800 daktilo sayfasından oluşmaktadır.[173] Ayrıca her cildin sonunda, bir kısmı mütercime ait olmak üzere çeşitli notlar ve tashihlere ayrılmış bir bölüm bulunmaktadır. Zakir Kadiri, daktilo sayfalarının üzerinde dolma kalemle bazı düzeltmeler yapmış, muhtemelen daktiloda yazamadığı için parantez içinde boş bıraktığı kısımlara da Arapça ibareleri kendi el yazısıyla eklemiştir. Bazı parantez içleri ise eklenme yapılmayıp boş kalmıştır. Daktilo sayfaları üzerinde yaptığı düzeltmelerin bir kısmı yazım yanlışlarıyla, bir kısmı okuma hatalarıyla, bir kısmı da kelime tercihlerinin değiştirilmesiyle alakalıdır. Mesela birinci cildin 114. sayfasında "bab" kelimesinin üstü çizilerek "bölüm" yazılmıştır.

İslam tarihi sahasının klasiklerinden olan *Mürûcü'z-zeheb*'in Ugan tarafından yapılmış olan çevirisi bilindiği kadarıyla bu eserin Türkçe'deki ilk tercümesidir. Üslup ve metot itibariyle yukarıda incelenen İbn Haldun ve Taberi tercümelerinden çok farklı değildir. Her cildin sonunda bulunan notlar ve tashihler bölümündeki maddelerin çoğunluğu eserin Arapça neşrinde bulunmakla birlikte az bir kısmı Ugan tarafından yazılmıştır. Bu notlarda o yalnızca bir mütercim değil, metni başka metinlerle mukayese ederek gerektiğinde düzeltme ve açıklayıcı bilgi sunan aktif bir araştırmacı görümündedir. *Mürûcü'z-zeheb*'in *Altın Bozkırlar* ismiyle yapılmış 2004 çevirisinde Zakir Kadiri'nin tercümesine herhangi bir atıf bulunmamaktadır.[174]

E. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*

555/1160 yılında Cizre'de doğan İbnü'l-Esîr Musul ve Bağdad'da çeşitli âlimlerden hadis, tarih, dil ve edebiyat dersleri almıştır. 578/1182 yılından itibaren tarihle ilgilenmiş ve

[173] I. Cilt 220+9, II. Cilt 281+2, III. Cilt 186+4, IV. Cilt 194+5, V. Cilt 266+3, VI. Cilt 227+6, VII. Cilt 184+4, VIII. Cilt 175+4, IX. Cilt 30 sayfadan oluşmaktadır.

[174] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

bu tarihten sonra da ilim yolculuklarına devam etmiştir. Dımaşk, Halep ve Kudüs'e giderek sefaret görevini icra etmekle birlikte birçok fakih, kurra, muhaddis ve nahivciden ilim öğrenmiştir. Selahaddin Eyyubî'nin Antakya Prinkepsliği topraklarını fethetmek için yaptığı seferde askerin yanına tarihçi olarak katılmıştır. Kitap mütalaa ve telif etmekle meşgul olan İbnü'l Esir 630/1233 yılında Musul'da vefat etmiştir. Tarihçiliğinin yanında hadiste hafızlık derecesine ulaşmış, hadis usulü, siyer, ensab[175], edebiyat ve eyyamü'l-arab'da[176] da önemli bir dereceye sahiptir.[177]

En önemli eseri olan *el-Kâmil fi't-târih* dünyanın yaratılışından 628/1231 yılına kadarki olayları içeren umumi bir tarih kitabıdır ve müellifine ortaçağın en önemli tarihçilerinden biri olma vasfını kazandırmıştır. Paris'te (1851-1876) ve Kahire'de (1302 ve 1348 iki baskı) baskıları yapılan eserin 1965-1966'da Beyrut'ta yeni baskıları yapılmış ve bu baskıdan Türkçe'ye 1988-1991 yıları arasında çevrilmiştir.[178]

el-Kâmil fi't-târih yukarıdaki çeviriden çok önce Zakir Kadiri tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş, ancak yayımlanmamıştır. Toplam 11 cilt olmakla birlikte birinci cildi eksik olduğu için 10 cilt olarak TTK Kütüphanesi'nde "Ter/26 a-h" kayıt numarasıyla muhafaza edilen tercüme toplam 5.308 daktilo sayfasından ve her cildin sonunda çeşitli uzunluklardaki tashih ve notlardan oluşmaktadır.[179] Ciltlerin başında şöyle yazmaktadır:

> "*el-Kâmil fi El-Tarih (Tarihe dair mükemmel eser) adlı kitabın tercümesidir. Bu cilt Leiden beldesinde 'Brill Basımevi'nde 1864 miladi yılında Carolus Tornberg'in himmetiyle basılmış nüshadan Zakir Kadiri Ugan tarafından tercüme edilmiştir. Tercüme esnasında tabında görülmüş hatalar mütercim tarafından tashih edilmiş ve anlaşılması kolay olsun için not halinde bazı ilaveler yapılmıştır.*"

---

[175] Soy manasına gelen "neseb" kelimesinin çoğulu olan "ensab" Arap literatüründe kabilelerin soyunu inceleyen ilim dalına verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Ensâb", *DİA*, 1995, XI, 244-249.

[176] "Gün" manasına gelen "yevm" kelimesinin çoğulu "eyyam" ile "savaş" manası kastedilmek olup, Cahiliye Devri ve İslamiyet'in ilk vakitlerinde Arap kabileleri arasındaki savaşlar için kullanılan terimdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ali Kapar, "Eyyamü'l-Arab", *DİA*, 1995, XII, 14-16.

[177] Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, 2000, XXI, 26; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 138.

[178] Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, XXI, 27; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 138-139.

[179] Yapılan araştırma neticesinde tercümenin birinci cildi bulunamamış, kütüphane görevlileri bu cildin mevcut olmadığını, kayıtlara da girmediğini söylemişlerdir (7 Mayıs 2015). Birinci cildin diğer ciltler göz önüne alınarak 500 sayfa civarında olduğu tahmin edilir ve bu rakama 11 cildin "notlar ve tashihler" kısmı da eklenirse, tercüme çalışmasının toplam 6.000 sayfadan oluştuğu söylenebilir.

Görüldüğü gibi Ugan yalnızca tercüme yapmakla kalmayıp orijinal Arapça neşirde gördüğü hataları da düzeltme yoluna gitmiştir. Mesela 11. cilde düştüğü 42. notta şöyle demektedir: "Bu şiir pek fahiş yanlışlıklarla dolu olarak basılmıştır. Doğrulamak için çok emek sarf ettik…" 6. ciltteki notlarında da kitapta geçen yer adları ve kabileler hakkında açıklamalar yapmıştır. Ayrıca diğer çevirilerinde olduğu burada da daktilo sayfalarındaki bazı yanlışları el yazısıyla düzelttiği görülmektedir.

Ugan, muhtemelen dönemindeki hakim rüzgârların etkisiyle, tercümesinde Arapça kelimeler kullanmaktan mümkün mertebe kaçınmış ve dilini sadeleştirmek için özel bir çaba göstermiştir. Öyle ki eserde "Allah" yerine "Tanrı" sözcüğü tercih edilmiştir. Daktilo sayfaları üzerindeki düzeltmelerin bir kısmında "setrederek" kelimesinin üstü çizilerek "göstermeden" yazılmış, "kabilesinden"in üstü çizilmiş ve "urugundan" yazılmıştır.

Ugan'ın, döneminin şartları altında *el-Kâmil* gibi mühim ve hacimli bir eseri çevirmesi takdire şâyandır. Ne var ki bu mühim tercüme gün yüzüne çıkmayıp kütüphanenin tozlu raflarında kalmıştır.

F. Makdisî, *er-Ravzateyn*

599/1203 yılında Dımaşk'ta doğan Ebu Şâme Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisî sol kaşının üzerindeki büyük beni dolayısıyla "benli" manasına gelen Ebu Şâme lakabıyla bilinmektedir. Kahire'de bir sene ilim okumasının dışında Dımaşk'ta kalarak ilim öğrenmek ve çeşitli ilim dallarında eser yazmakla meşgul olmuştur. Ayrıca burada Rükniyye ve Eşrefiyye medreselerinde müderrislik yapmıştır. Kendisinin cinayetle suçlanıp halk tarafından öldürüldüğü söylense de bu temelsiz bir iddia olarak kabul edilmiştir. Daha yaygın görüşe göre ölümüne şu olay sebep olmuştur: Makdisî bir mesele hakkında ileri sürdüğü bir görüş dolayısıyla evine gelen iki kişi tarafından dövülmüş olmasına rağmen o bunlardan şikâyetçi olmamış ve işini Allah'a havale ettiğini söylemiştir. Bu olaydan üç ay sonra 665/1268 yılında vefat etmiştir. Eserleri arasında önemlilerinden olan *Kitabü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn* haçlı seferleri ile ilgili kıymetli kaynaklardan biridir. Eser Nureddin Mahmud Zengî (1146-1174) ve Selahaddin Eyyubî (1169-1193) dönemlerini anlatmakla birlikte diğer bazı Zengî ve Eyyubî hanedanları ve Selçuklular hakkında bilgi içermektedir. İki cilt halinde yazılan eser, İbnü'l-Kalânisî, İmâdeddin el-Kâtib, İbn Şeddad, İbnü'l-Esîr ve İbn Ebî Tayy gibi müelliflerin eserlerinden alıntılar içermektedir.[180]

[180] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 147; Tayyar Altıkulaç, "Ebû Şâme el-Makdisi", *DİA*, X, 233-234.

Makrîzî'nin bu önemli eseri Zakir Kadiri tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup halen TTK Kütüphanesi'nde Ter/52-1,b ve Ter/52-2,b kayıt numaralarıyla muhafaza edilmektedir. Toplam 1327 sayfa tutan iki cilt halindeki tercümeye Ugan tarafından 19 sayfalık bir önsöz yazılmıştır. Bu önsözün hemen öncesindeki açılış sayfasında şunlar yazmaktadır:

> "*Üstat Şihabüddin Ebu Muhammed Abdurrahman bin İsmail İbn İbrahim Makdisî'nin er-Ravzateyn fî ehbârid devleteyn 2 devletin tarihine dair 2 bahçe adlı eserin tercümesidir.*
>
> *C. I.*
>
> *Eser Kahire'de 1287 hicride Nil Basımevinde basılmış nüshasından Zakir Kadiri Ugan tarafından tercüme edilmiştir.*
> *Tercümesi Etlik bağlarında aşağıkuyu yazasındaki 9 numaralı evde 1947 yılı Nisan 17 sinde ikmal edildi.*"

Yukarıdaki kayıtta tercümenin bitiş tarihi olarak 17 Nisan gösterilmekle birlikte önsözün hemen altında 2 Kasım 1947 tarihi verilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla tercümenin tamamlanmasıyla önsözün yazılması arasında yedi aylık bir zaman geçmiştir. Ugan'ın yazdığı önsöz eserin yazarı hakkında bilgi vermenin yanı sıra muhtevasını da tasvir etmektedir. Mesela Makdisî isminin doğru telaffuzu, eserin kaynakları, Türkler'in İslam müdafaasına katkıları ve Eyyubî ailesinin menşei ele alınan konulardandır. Burada çeşitli delillerden hareketle Selahaddin Eyyubî'nin Kürt değil Türk olduğu düşüncesinin savunulması dikkati çekmektedir. Ugan ayrıca eserin tercümesiyle ilgili de bazı noktalara dikkat çekmiştir. İlk olarak eserin tercümesinin zor olduğunu, çünkü edebiyatın hemen her türünde sanatlar içeren şiirlerin eserde bulunduğunu, ayrıca sayfalarca süren methiye tarzında şiirlerin de geçtiğini belirtmiştir. Eserde çok sayıda yanlışlık bulunduğunu söyleyen Ugan, Ankara'da mukayese edebileceği nüsha bulunmamasından da yakınmıştır. Bu mazeretlerden sonra mütercim şöyle demiştir: "Bunlardan dolayı akademik bir tercüme yaptığımı iddia edemem. Fakat her halde tarih ile ilgili olan cihetleri ve vakaları doğru olarak anlatmaya çalıştım."

Ugan'ın, yaptığı tercümeyi yukarıdaki gibi mütevazı bir tarzda sunmasına rağmen böylesine zor bir eseri yine de okunabilir şekilde çevirdiği söylenebilir. Bilindiği kadarıyla, bu çalışma dışında *Kitabü'r-Ravzateyn*'in Türkçe çevirisi bulunmamaktadır. Dolayısıyla önsözü dahi yazılmış olan bu çevirinin yayımlanmasının İslam Tarihi araştırmacıları için eserden istifadeyi kolaylaştıracağı öngörülebilir.

G. Makrîzî, *Kitabü's-Sülûk*

766/1365 yılında Kahire'de doğan Ebu Muhammed (Ebü'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir b. Muhammed el-Makrîzî'nin ailesi bugünkü Lübnan'ın Ba'lebek ilinin Makârize mahallesinden Kahire'ye göç ettikleri için el-Makrîzî nisbesini almışlardır. Anne ve baba tarafından ilim ile meşgul olan bir aileye mensup olan Makrîzî fıkıh, hadis, kıraat, dil,

nahiv, edebiyat ve tarihte altı yüzden fazla hocadan ders almıştır. Makrîzî'nin hocaları arasında Zeyneddin el-Irâkî, Sirâc el-Bülkînî, İbn Haldun başta gelmektedir. *Dürerü'l-'uküdi'l-ferîde* adlı kitabında İbn Haldun'un biyografisini ele alan Makrîzî, İbn Haldun'a olan sevgisini dile getirdikten sonra *el-İber*'e duyduğu hayranlığı kaydederek *Mukaddime*'yi eşi bulunmayan bir pırlanta olarak nitelemiştir. Makrîzî Divan-ı İnşa'da muvakkilik, vaizlik, müderrislik ve muhtesiplik yaptıktan sonra ilme yönelmiş ve Kahire'de telif ve tedris ile meşgul olmuştur. 845/1441 tarihinde Kahire'de vefat eden Makrîzî Orta Çağ İslam dünyasında yetişmiş büyük tarihçilerdendir. Siyasî, kültürel, iktisadî ve sosyal tarihle ilgilenmiştir. Aynı zamanda Mısır tarihi sahasında en büyük tarihçidir ve Mısır'ın İslâmî dönemine dair eserleri kaynak olarak kullanılmaktadır. Otuzdan fazla olduğu kaydedilen eserleri arasından *Kitabü's-Sülûk, (el-Sülûk fî marifeti düvel el-mülûk)* 567/1171 yılından 845/1441'e kadarki Mısır tarihinden bahseder. Kültür ile iktisat tarihine ve aynı zamanda kronolojiye dair önemli bilgiler içermektedir. Quatremére 1835-1845'te iki ciltlik kısmını yayınlarken M. Mustafa Ziyade eserin birinci cildini 1934'te, ikinci cildini ise 1958'de edisyon kritikli neşretmiştir. Sâid Abdülfettah Âşûr 1970-1973'te üçüncü ve dördüncü ciltleri neşretmiştir.[181]

Zakir Kadiri'nin önemli tercümelerinden olan *Kitabü's-Sülûk* çevirisi TTK Kütüphane'sinde Ter/61 a-e numarada kayıtlı olup her biri ikişer bölümden oluşan iki cilt halinde muhafaza edilmektedir. Toplam 1.217 daktilo sayfasının yanı sıra 547 sayfa açıklama notu içeren tercümenin ilk sayfasında şöyle yazmaktadır:

> "Takiyyuddîn Ahmet b. Ali Makrîzî'nin *Kitabü's Sülûk lî marifeti duval el-mulûk* (Hükümdarların Devletlerini öğrenmek yoluna giriş) adlı eserinin tercümesidir.
>
> I inci cüz, 1 inci bölüm
>
> Eser Mısır Üniversitesi Edebiyat Fakültesi müderrislerinden Doktor Muhammed Mustafa Ziyade'nin tashihi ile Mısır devleti telif ve tercüme dairesi tarafından basılmıştır. Mezkûr doktor tarafından esere haşiyeler yazılmış ve önemli tashihler yapılmıştır. Eser Zakir Kadiri-Ugan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir."

Şunu belirtmek gerekir ki her cildin sonunda bulunan notların büyük çoğunluğu eserin Arapça nâşiri olan Mustafa Ziyade'ye aittir. Ugan'a ait notlar ise paragrafların sonunda noktadan sonra "Mütercim" denilerek belirtilmiştir. Mesela Makrîzî'nin metninin içinde geçen "Hilkate dair bize erişen haberlere göre Türkler galebe çalarak hiçbir vakit memleketlere sahip olmamışlardır." (s. 28) cümlesine dipnot düşen Ugan şöyle yazmıştır: "Müellife erişen bu haber tamamiyle yanlıştır. Türkler peygamberin zuhurundan önce de,

[181] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 208-210; Eymen Fuâd es-Seyyid, "Makrîzî", *DİA*, XXVII, 2003, 448-450.

ondan sonra da en çok memleketler fetheden fatih bir millettir. Mütercim". Görüldüğü gibi Ugan, Makrîzî'nin Türkler hakkındaki hatalı tespitini düzeltme ihtiyacı duymuştur. Şu var ki, Ugan'a ait notlar sayfalar ilerledikçe azalmıştır. Öte yandan daktilo sayfaları üzerinde tercümenin içinde dolma kalemle yapılmış düzeltmelere de rastlanmaktadır.

Birinci cildin dokuzuncu notunda, İslam tarihi kaynaklarından bahsedilirken Ugan'ın şöyle dediği görülür: "İbn el-Esîr'in *el-Kâmil*'i ve Mesûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb'i* tamamiyle ve Taberî'nin mezkûr tarihinin Türk tarihi ile ilişkili olan kısımları Türk Tarih Kurumu'nun emri ile tarafımdan Türkçe'ye çevrilmiştir. Mütercim". Ugan burada açıkça tercümeleri Türk Tarih Kurumu'nun emriyle yaptığından bahsetmekte ve Makrîzî tercümesini İbnü'l Esîr, Mesûdî ve Taberî tercümelerinden sonra yaptığı anlaşılmaktadır. Yukarıda geçtiği gibi *Kitabü's-Sülûk*'ün Arapça neşri uzun yıllar sürmüş, bu yüzden Ugan eserin kendi döneminde mevcut olan kadarını tercüme edebilmiştir. Dolayısıyla onun çevirisinin, eserin günümüzdeki şeklinin tamamını kapsamıyor olması muhtemeldir. Tercüme yöntemi ve üslubu bakımından *Kitabü's-Sülûk*'ün Ugan'a ait diğer çevirilerden farkı bulunmamaktadır.

H. Ahmed Emin; *Fecrü'l-İslâm, Duha'l-İslâm*

1886 yılında Kahire'de doğan Ahmed Emin'in ilk öğrenimini yanında yaptığı babası, onun düşünce ve kültür hayatının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. İlkokuldan sonra Ezher Üniversitesi'ne, oradan mezun olduktan sonra da Medresetü'l-kazâi'ş-şer'î'ye girip buradan da mezun oldu. Çeşitli yerlerde öğretmenlik ve hâkimlik yaptıktan sonra 1936'da Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği yaparak 1936'da bu üniversitenin dekanı oldu. Burada bazı müsteşriklerin ve Batılı tarzı benimsemiş kişilerin düşüncelerini benimsedi. Arkadaşları Taha Hüseyin ve Abdülhamîd el-Abbadî ile İslam düşünce hayatı hakkında çalışmalar yapmaya başladılar. Nitekim *Fecrü'l-İslâm* serisi bu çalışmanın semeresidir. 1947'de Arap Birliği Kültür İşleri Müdürlüğü'ne tayin edilen Ahmed Emin ömrünün sonuna kadar bu işte kalmış ve 1954 yılında vefat etmiştir. İslam kültür ve tarihi alanında önemli kişilerden biri olan Ahmed Emin çok sayıda kıymetli eser kaleme almıştır. Bunlardan *Fecrü'l-İslâm, Duha'l-İslâm* ve *Zuhrü'l-İslâm* sekiz ciltten oluşmakta ve başlangıcından IV./X. yüzyıla kadar İslam medeniyeti ve kültürü hakkında mühim bilgiler içermektedir. Bu eser Abbas Halil İkdâm tarafından *Pertev-i İslam* adıyla 1930 yılında

Farsça'ya, Ahmet Serdaroğlu tarafından da *Fecrü'l-İslâm* adıyla 1976 yılında Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[182]

Zakir Kadiri yukarıdaki üç eserden *Fecrü'l-İslâm* ve *Duha'l-İslâm*'ı tercüme etmiş, ancak TTK Kütüphanesi'nde Ter/58 ve Ter/57 a-b numaralarıyla kayıtlı olan bu çalışmalar günümüze kadar yayımlanmamıştır. *Fecrü'l-İslâm* 476 sayfalık tek ciltten, *Duha'l-İslâm* ise toplam 1.113 sayfa tutan iki ciltten (650+463) oluşmaktadır. Ayrıca diğer çevirilerde de görüldüğü üzere her cildin sonunda notlar ve tashihler bölümü bulunmaktadır. Kendi sahasının modern klasikleri arasına çoktan girmiş olan bu eserlerin oldukça erken bir dönemde fark edilip çevrilmiş olması önemlidir. Zakir Kadiri, muhtemelen Ezher'deki öğrenim tecrübesinin de etkisiyle eserlerin önemini kavrayarak onları tercüme etmiştir.

II. UGAN'IN İLGİLENDİĞİ KONULAR VE BAŞLICA GÖRÜŞLERİ

Zakir Kadiri Ugan'ın telif kitapları, makaleleri ve risalelerinde ele aldığı çok sayıda konu bulunmaktadır. Dönemindeki ilim anlayışının da etkisiyle geniş bir ilgi alanına sahip olan Ugan, kaleme aldığı eserlerde bu geniş birikimini yansıtmıştır. Onun ilgilendiği konuların bazıları bugün akademik bir disiplin olarak İslam Tarihi sahasının sınırları dışında kalmasına rağmen, fikriyatını bütüncül bir yaklaşımla ortaya koymak için bu mevzulardaki görüşlerinin bilinmesi gerekmektedir. Ugan'ın telif çalışmalarında incelediği konuları ana hatlarıyla altı başlık altında toplamak mümkündür. Aşağıda, Ugan'ın ilmî mesaisinin ana başlıklarını oluşturan bu altı konudan bahsedilerek onun görüşleri aktarılmaya çalışılacaktır.

A. Rivayetlerin Tarih ve Hadis İlimlerindeki Yeri ve Değerlendirilme Metotları

Gerek İslam tarihinin gerekse hadis ilminin ana malzemesini rivayetler oluşturmaktadır. Bu sebeple rivayetlerin incelenmesi ve değerlendirilmesine dair geliştirilen metotlar her iki ilimde benzerlik göstermekte, ancak bazı yönlerden de ayrılmaktadır. Hadis-tarih arasındaki yakın ilişki, bu ilim dallarının birinde çalışan araştırmacıların diğeriyle de ilgilenmesini beraberinde getirmiştir. Zakir Kadiri Ugan da aslen bir tarihçi olmasına rağmen hadis ilminin geçmişi ve kendi dönemindeki durumu hakkında bir takım tespitlerde bulunmuş, ayrıca eleştirilerini dile getirmiştir.

[182] Hüseyin Yazıcı, "Mısırlı Tarihçi ve Yazar Ahmed Emin (1878-1953) İstanbul Anıları", *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. I, 1 (İstanbul 2001), s. 16; Hulusi Kılıç, "Ahmed Emîn", *DİA*, İstanbul 1989, II, 62-63.

Cumhuriyet dönemindeki hadis ve tarih çalışmalarının önemli örneklerinden biri olan Ugan'ın "Dinî ve Gayrî Dinî Rivayetler" başlıklı makalesi, hem dini hem de dini olmayan rivayetlerin değerlendirilme kriterlerini eleştirel bir gözle incelemektedir. Bu çalışmanın dini rivayetler bölümünü Mustafa Karataş,[183] gayrı dini rivayetler bölümünü ise Musa Alak sadeleştirerek yayımlamıştır.[184] Ayrıca Osman Güner "Zakir Kadiri Ugan'ın Hadis Sistematiğine Yönelik Eleştirilerin Tahlil ve Tenkidi" isimli makalesinde, Ugan'ın görüşlerini hadis ilmi açısından ele almıştır.[185]

Ugan makalesinde "rivayet" olgusunu merkeze alarak şifâhî nakillerin dinin yayılmasındaki rolünü vurgulamıştır. Bu çerçevede yalnızca İslam değil diğer semavi dinlere ait bilgilerin de aktarılmasında rivayetlerin çok ehemmiyetli bir rol oynadığını belirtmiştir.[186] Hatta ona göre Tevrat ve İncil'in mevcut metinselliğine ulaşması rivayetler sayesinde olmuştur.[187] Şifâhî rivayetin ve daha sonrasında da yazıya geçirilmiş haberlerin medeniyetlerin kültür dünyasını yansıttıklarını söyleyen Ugan, örnek olarak Araplar'ın şiir gibi alanlarda rivayeti kullanma şekilleri üzerinde durmuştur.[188]

Ugan, rivayetlerin genel manada öneminden bahsettikten sonra, sözü hadis rivayetlerine getirerek bu rivayetlerin tespit edilmesinde kullanılan metot ve yaklaşımları eleştirel gözle değerlendirir. Hadis ravileri hakkındaki literatürlerin çeşitliliğini kabul eden Ugan, mesela "nesep" ilminin o dönemin etnografyasını tespitte büyük önem taşıdığını vurgular.[189] Etnografyaya duyduğu ilgiden aşağıda bahsedilecek olan Ugan'ın, rical literatürüne de bu gözle baktığı söylenebilir. Fakat hadisçilerle ilgili görüşlerinin genelinde onları çeşitli ithamlarla eleştirdiği görülür. O, hadisçileri ilk olarak Resûlullah'ın dinî ve dünyevî hüküm koyuculuğunu birbirinden ayırmamaları noktasında eleştirmiştir.[190] Hadiste isnada gösterilen ilginin metne gösterilmemesinden yakınan yazar, isnad tenkidinin dahi başarılı ve ciddi bir biçimde yapılamadığı kanaatindedir. Hadis uyduranlara karşı gerekli tedbirler alınmamış,

---

[183] Zakir Kâdirî Ugan, "Dinî Rivayetler", Sadeleştiren: Mustafa Karataş, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sy. 4, s. 207-257.

[184] Zakir Kâdirî Ugan, "Gayr-i Dinî Rivâyetler", Sadeleştiren: Musa Ulak, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sy. 4, s. 259-289.

[185] Osman Güner, "Zakir Kadiri Ugan'ın Hadis Sistematiğine Yönelik Eleştirilerin Tahlil ve Tenkidi", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (Samsun 2004), 66-94.

[186] Ugan, "Gayr-i Dinî Rivâyetler", s. 262.

[187] Ugan, "Dinî Rivayetler", s. 209.

[188] Ugan, "Gayr-i Dinî Rivâyetler", s. 268-269.

[189] Ugan, "Dinî Rivayetler", s. 228.

[190] Ugan, "Dinî Rivayetler", s. 240-241.

fıkhî olmayan terğib ve terhib gibi konularda aşırı şekilde zayıf rivayetlere müsamaha gösterilmiştir.[191] Öte yandan hadislerin içerikleri aklî kıstaslar ışığında değerlendirilmemiş ve bu yüzden muhteva ikinci plana itilmiştir.[192]

İslam'ın ilk nesli olan sahabe tabakası üzerinde de duran Zakir Kadiri, ashabın bütün rivayetlerine itimat edilmesinin yanlış olduğu kanaatindedir.[193] Bu bağlamda, en çok hadis rivayet ettiği bilinen Ebu Hureyre'nin rivayetlerine de tereddütle yaklaşarak Batılı oryantalistlerin şüpheci yaklaşımını benimsemiştir. Ebu Hureyre'nin nispeten geç bir dönemde Müslüman olmasına rağmen çok sayıda hadis nakletmiş olmasına ve diğer sahabilerin kendisine yönelik bazı itirazlarına dikkat çekmiştir.[194]

Ugan, yukarıdaki görüşleri sebebiyle hadis karşıtı olarak anlaşılmaktan duyduğu endişeyi dile getirmiş olsa da,[195] eleştirilmekten kurtulamamıştır.

Onun, yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve ilmi şartları münasebetiyle Batılı müsteşriklerin görüşlerinin etkisi altında kaldığı söylenebilir. Zira yukarıdaki görüşlerin tamamına yakını, atıf yaptığı Ignaz Goldziher gibi oryantalistler tarafından daha önce dile getirilmiştir.[196] Zakir Kadiri'nin hadisle ilgili görüşlerini ele alan Osman Güner, sahabenin adaletini eleştirmesi, Ebu Hureyre hakkındaki görüşleri ve metin tenkidinin yapılmadığı gibi iddiaları sebebiyle Ugan'ın hatalara düştüğünü belirtir.[197] Mesela mevzuat kitaplarında çok sayıda metin tenkidi örneği bulunmasına rağmen Ugan'ın hadiste yalnızca ravilerin durumlarına bakıldığını öne sürmesi, Güner'e göre yanlış bir genellemedir.[198] Güner, Ebu Hureyre hakkında tarihte dile getirilmiş eleştirileri müstakil bir kitapta da ele almış olup, onun buradaki değerlendirmeleri Zakir Kadiri'nin görüşlerine de bir cevap niteliğinde okunabilir.[199]

Zakir Kadiri'nin eleştirel mahiyetteki yaklaşımları bilhassa hadisçiler tarafından kabul görmemiş olsa da, dönemi itibariyle bu konuları gündeme taşıması dikkat çekicidir. Aynı mevzulara dair ilerleyen yıllarda yaşanacak ilmi tartışmalarda benzer argümanların dile getirilmiş olması, Ugan'ın tarihsel yönden önceliğini önemli kılmaktadır. "Dinî ve Gayrî Dinî

[191] Ugan, "Dinî Rivayetler", s. 241.

[192] Ugan, "Dinî Rivayetler", s. 241.

[193] Ugan, "Dinî Rivayetler", s. 241.

[194] Ugan, "Dinî Rivayetler", s. 245-248.

[195] Ugan, "Dinî Rivayetler", s. 244.

[196] Goldziher'in hadisle ilgili görüşleri için bk. Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadis*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014, s. 135-270.

[197] Osman Güner, "Zakir Kadiri Ugan'ın Hadis Sistematiğine Yönelik Eleştirilerin Tahlil ve Tenkidi", s. 76-80.

[198] Güner, "Zakir Kadiri Ugan'ın Hadis Sistematiğine Yönelik Eleştirilerin Tahlil ve Tenkidi", s. 88.

[199] bk. Osman Güner, *Ebu Hureyre'ye Yönelik Eleştiriler*, İnsan Yayınları, İstanbul 2001.

Rivayetler" makalesi, hadisçiler tarafından da döneminin hadisle alâkalı orijinal çalışmaları arasında sayılmıştır.[200] Öte yandan bilgi kaynağı olarak rivayetlerin kendisi üzerinde düşünmesi onun tarih ilminin metodolojik meselelerine de kafa yorduğunu göstermektedir ki, bu da İslam Tarihi metodolojisine dair Cumhuriyet'in erken dönemlerinde yapılmış önemli bir katkı olarak değerlendirilmelidir.

B. Etnografya

Zakir Kadiri'nin ilgilendiği konular arasında etnografya mühim bir yer tutmaktadır. Genel olarak "insan topluluklarını ve kültürlerini inceleyen bilim dalı"[201] şeklinde tanımlanan etnografya bilimi, kültürlerin bugünkü şekillerini nasıl aldıkları, uzak coğrafyalardaki milletlerin nasıl ortak kültürel özellikler gösterdikleri gibi sorularla ilgilenir.[202] Etnografya, Türkiye Cumhuriyeti'nin milli bir kimlik inşasına çalıştığı yıllarda önemli bir ilgi görmüştür. Zira başka ülkeler ulusal kimliklerini desteklemek üzere antropoloji ve etnografya gibi ilimlerden yoğun biçimde yararlanmış ve bu sebeple ülkemizde de bu ilimlerden aynı şekilde istifade yoluna gidilmiştir.

Zakir Kadiri gerek etnografya ilminin kendisiyle ilgili, gerekse etnografya kapsamında düşünülebilecek olan Türk lehçeleri, Türkler'in fiziki özellikleri gibi konular etrafında yazılar kaleme almıştır. O, Dârülfünûn'da etnografya müderrisliği yapan Halil Halit ile Doktor Ferid arasındaki tartışmadan ilham alarak etnografya hakkında okuyucuları bilgilendirmek istediğini söylemiştir.[203] Ugan'ın atıf yaptığı tartışmanın içeriği hakkında bilgi sahibi değiliz, ancak yazdıklarından hareketle onun etnografya çalışmalarının önemini vurgulama amacı taşıdığını söyleyebiliriz. Zira diğer gelişmiş milletlerin bu ilimle iştigalini vurgulamış olması ve olumsuz bir kanaat belirtmemesi, Türkiye için de etnografyayı önemli gördüğünü düşündürmektedir. Aşağıda, Ugan'ın etnografya hakkındaki düşünceleri ana başlıklar halinde sunulacaktır.

---

[200] Mesela bk. Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, İFAV, 17. baskı, İstanbul 2014, s. 263.

[201] Mehmet Ziya Binler, *Türk Dünyası Aile ve Akrabalık Terimleri Sözlüğü*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 120.

[202] Zekiye S. Eglâr, "Etnoloji İktibasları: Etnografya ve Etnoloji", *Ülkü: Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, c. XVI, sy.94, Ankara 1940, s. 371.

[203] Zakir Kadiri Ugan, "Fikriyat: Etnografya İnkışafı Tarihi", *Türk Yurdu*, c. 21/7, sy. 198/37, On yedinci Sene Nisan 1928, s. 210

1. Etnografyanın Tanımı, Önemi, Tarihçesi

Yukarıda günümüzdeki yaygın tanımı verilen etnografya, Ugan'a göre "Kavimlerin tarih ve kable't-tarihi âsâr-ı atîka ilimleri daire-i şümûlüne dâhil olmayan harslarını tetkik eden bir ilimdir."[204] Buna göre, etnografyanın ana konusu eski toplumların kültürüdür. Etnografyanın amacı ise kendisiyle ilgili hadiselerin gelişimini gözlem metoduyla incelemektir. Onun kapsamına maddî kültür girdiği gibi manevî kültür ve sosyal yapılar da girer.[205]

Ugan'a göre ilkel toplumlar bile kendilerinin kökeniyle ilgili rivayetlere ilgi duyar, onları bir araya getirir ve değerlendirmeye tabi tutar. Örneğin, Çinli vakânüvistler göçebe Orta Asya toplumları hakkında çok sayıda malzeme toplarken, Arap tarihçiler de geçmiş Türk toplumları üzerine değerlendirmelerde bulunmuşlardır.[206] Ugan etnografyanın, bilhassa 19. yüzyıldaki gelişimi üzerinde durarak bu dönemdeki açılımlara işaret etmiştir. Mesela, teknolojik gelişmeler, sömürgelerde çalışan Avrupalı araştırmacıların yazdıkları, folklor çalışmalarının ve mukayeseli toplum incelemelerinin inkişafı etnografya sahasına ciddi bir ivme kazandırmıştır. Aynı şekilde sosyoloji ilminin, pozitif felsefenin kurulması da etnografyanın gelişimine katkı yapmıştır.[207] Çeşitli ülkelerde etnografya müzelerinin kurulması da, Ugan'a göre, 19. yüzyıldaki önemli hadiselerden biridir. 1843 yılında Almanya'da ilk etnografya müzesinin açılmasıyla farklı etnografik malzemeler sistemli bir şekilde bir araya getirilerek incelenmeye başlanmıştır. Söz konusu gelişmelerin tabii sonucu olarak üniversitelerde etnografya kürsüleri kurularak bu ilmin uzmanları yetiştirilmiş ve öğrencilere dersler verilmiştir.[208]

2. Etnografyanın Diğer İlimlerle İlişkisi

Etnografyanın sosyoloji ve pozitif felsefeden olumlu yönde etkilendiğine yukarıda dikkat çekilmişti. Bunların dışında etnografyayla ilişkisi bakımından Ugan'ın üzerinde durduğu iki alan antropoloji ve etnolojidir. Tarihi etnografyadan daha geriye giden antropoloji başlangıçta etnografyayı da içine alırken, zamanla etnografya antropolojiden ayrılan bir

[204] Zakir Kadiri Ugan, "Etnoğrafya: Etnoğrafya İnkışafı Tarihi", *Türk Yurdu*, c. 21/7, sy. 200/39, On yedinci Sene Haziran 1928, s. 326.

[205] Ugan, "Etnoğrafya: Etnoğrafya İnkışafı Tarihi", s. 328- 329.

[206] Ugan, "Fikriyat: Etnografya İnkışafı Tarihi", s. 210-211.

[207] Ugan, a.g.m., s. 212-213.

[208] Ugan, a.g.m., s. 214-215.

görünüm kazanmıştır. Ancak yine de ırklar ve beşeri coğrafya gibi konularda etnografya antropolojiden istifade etmiştir.[209]

Etnoloji ile etnografyanın aynı olup olmadığı da bu bağlamda tartışılmıştır. Bir grup bilim adamı bu ikisini aynı kabul ederken, bazıları ayrı kabul etmiş ve her ikisinin sınırlarını belirlemeye çalışmışlardır. Ugan'ın Rus etnografyacısı Sternberg'ten aktardığına göre etnoloji etnografyanın bir koludur.[210]

Etnografyanın ilgili olduğu diğer bilim dalları arasında fizik, ruh bilimi, tarih ve hukuk da zikredilmiştir.[211]

3. Etnografya Kaynakları Olarak Hikâye ve Destanlar

Etnografik çalışmaların kaynakları arasında hikâyeler ve destanlar önemli bir yer tutmaktadır. Bunların mesela Türk Tarihi açısından önemi, Türkler'in dinî ve sosyal yaşantıları hakkında bilgi içermeleri ve halka ait çeşitli telakkileri yansıtmalarıdır. Tarih boyunca muhtelif dini gelenekleri benimsedikten sonra İslam'la tanışan Türkler, geçmişlerini sözlü anlatımlarla canlı tutarak sonraki nesillere aktarmışlardır.[212]

Görüldüğü gibi Ugan'ın hikâye ve destanlara ilgi duymasının sebebi, onların kaynak olarak taşıdıkları değer sebebiyledir. Zira bir kavmin duygu, düşünüş, inanç ve toplumsal pratikleri hakkında bilgi edinme yollarından biri bunların yansıdığı edebî ve sanatsal ürünleri incelemektir. Etnografyanın inceleme alanına yukarıda sayılanlar da girdiği için, destanlar önemli birer etnografik kaynak haline gelmektedir. Hikâye ve destanların önemi tarih ilmi açısından da tartışılmayacak kadar açıktır. Nitekim Ugan'ın kullandığı "ustûre" kelimesiyle İngilizcedeki "history" kelimesinin yakınlığından da bu görülmektedir. Yukarıda müstakil olarak "rivayet" olgusunu inceleyen Ugan'ın burada da hikâye ve destanlar üzerine eğilmesi gayet anlaşılır bir durumdur.

Tarih ve etnografya açısından taşıdığı öneme rağmen ustûre ve destanların titiz biçimde inceleme konusu yapılmaması, Zakir Kadiri'nin yakındığı başlıca noktadır. Ona göre, bu sahada çalışanlar sayıca az olup nitelik bakımından da istenilen düzeyde değildirler. Oysa etnografik bir malzeme olarak sözel hikâyelerin, destanların kullanılması incelenen toplulukların zihin dünyalarını anlama konusunda anahtar rol oynamaktadır.[213]

---

[209] Ugan, "Etnoğrafya: Etnoğrafya İnkışafı Tarihi", s. 327-328.

[210] Ugan, a.g.m., s. 327.

[211] Ugan, a.g.m., s. 328.

[212] Zakir Kadiri Ugan, "Usture ve Destanların İncelenmesinde Usul", *Kutlu Bilgi*, sy. 4, Teşrinisânî, Ankara 1944, Yeni Cezaevi Matbaası, s. 124-125.

[213] Ugan, "Usture ve Destanların İncelenmesinde Usul", s. 125.

Destanlarla ilgili zorluklara da değinen Ugan, içerdikleri "irrasyonel" unsurları doğru yorumlamanın önemine dikkat çekmiştir. Bazıları destanlarda geçen bu tür kısımları inkâr yoluna gitse de, insanların soru sorma ve onlara cevap arama arzusu halen sürmektedir.[214] Sonuç olarak, Ugan'ın tarihî hikâye ve menkıbeler ile destanlar üzerinde durması ve incelenme usulleri hakkında dikkat çektiği noktalar, onu tarih ve etnografya ilimlerinin Türkiye'deki tarihi açısından önemli bir konuma yerleştirmektedir.

4. Türk Etnografyası

Bir ilim olarak etnografyaya gösterilen ilgi aslında o dönemde yaygın olarak inceleme konusu yapılan Türk kavminin kökenini, inançlarını, tarihini ve toplumsal yaşamını ortaya çıkarma amacına mâtuftur. Zakir Kadiri de Türkler'i çeşitli yönlerden inceleyen yazılar kaleme alarak bu sürece katkıda bulunmuştur. Onun Türk etnografyasıyla ilgili yazdıklarını ırkî ve fizikî yönlere dâir olanlar ile dile dâir olanlar şeklinde iki grupta incelemek mümkündür.

a. Irkî ve Fizikî Yönler

Türk'ün tanımı, yayıldığı alanlar ve tarihte karıştığı kabileler, Ugan tarafından ele alınan konulardan başlıcalarıdır. Ona göre ilmî dilde Türk'ün tanımı, "muhtelif Türk lehçelerinden biriyle konuşan ve Türk kavmine mahsus olan alâmet-i fârikaların mecmuu veyahut bazısı ile diğerlerinden temeyyüz eden kavmî zümrelerin ve kabilelerin efradından olan"[215] kişilerdir. Tarihte Türkler'in kabile terkiplerinde değişimler yaşandığı için, Ugan'a göre, onları lehçelerine göre tasnif etmek en doğru yoldur. Bu tasnifi, başka yerlerde de görüşlerine başvurduğu Radloff ve Aristof gibi Rus tarihçilerine dayandıran Ugan coğrafî ve etnografik yönden Türk kabilelerin üç gruba ayrıldığını söyler: 1. Şark Türkleri (Yakutlar, Sibirya'da yaşayan Türk kabileleri, Doğu Türkistan, Uygurlar vs.) 2. Orta Türkler (İdil-Ural boyu Türkleri, Kırgızlar, Özbekler, Kıpçaklar vs.) 3. Garp Türkleri (Azerbaycan, Kırım, Anadolu, Romanya, Suriye, Irak'taki Türkler ve Kuzey Afrika'daki Türkler vs.)[216]

Tarihleri milattan iki bin sene öncesine kadar uzanan Türkler, sürekli savaş ve yer değiştirme halinde bulundukları için birçok milletle karışmışlardır. Bu karışmaların bazılarına işaret eden Ugan, Türkler'in fizikî özellikleri üzerinde durur. Buna göre tarihteki Türk'ün fizikî özellikleri ortalamadan yüksek bir boy uzunluğu (1,67-1,68) genellikle yuvarlak

[214] Zakir Kadiri Ugan, "Usture ve Destanların İncelenme Sistemleri", *Kutlu Bilgi*, sy. 5, Kanunievvel, Ankara 1944, Yeni Cezaevi Matbaası, s. 146-148.

[215] Zakir Kâdirî Ugan, "Tarihi Tetkikler: Türklerin Kavmî ve Kabilevî Terkibi Meselesi", *Türk Yurdu*, c. 22-8, 202-41 (On yedinci Sene Ağustos 1928), s. 73.

[216] Ugan, "Tarihi Tetkikler: Türklerin Kavmî ve Kabilevî Terkibi Meselesi", s. 74.

biçimde kafa, siyah renkli saç, yanaklarda seyrek tüy, geniş omuzlar, kalın dudaklar ve burnun düz ve yüksek olmasıdır.[217] Bozulmamış Türk tipini bu şekilde tasvir eden Ugan, Türkler'in diğer milletlerle karıştığı ölçüde yukarıdaki özelliklerin değişime uğradığını kaydeder. Halis Türk tipini en iyi koruyanlar ise Tarancalar ile Türkistan'ın kuzey bölümündeki Türkler'dir. Türkmenler'in yüz tüyleri ile sakallarının yoğun olması, İranlılar'la karışmış olmalarının sonucudur.[218] Irklar arasındaki karışımın diğer milletler için doğurduğu sonuçlar da olmuştur. Mesela İranlılar ve Moğollar Türkler'e ait fizikî özellikler çerçevesinde kısmen dönüşüme uğramışlardır.[219] Görüldüğü üzere Türkler'in tarihiyle yetinmeyen yazar fizikî görünümleri hakkında da teoriler ileri sürmektedir.

b. Türk Dili ve Lehçeleri

Etnografya'nın ilgilendiği temel meselelerden biri dil olduğuna göre, Zakir Kadiri'nin de tabii olarak eğildiği öncelikli konu Türk dilidir. Türk dilinin yayıldığı coğrafyaları belirleyerek onu lehçelerine ayırmayı amaçlayan Zakir Kadiri, Türkçe konuşan herkesin köken bakımından Türk olmayabileceğini, fakat Türk dilini, kültürünü ve geleneklerini benimsemiş olmalarından dolayı onların Türk sayılması gerektiğini söyler.[220] Zakir Kadiri Türk lehçelerini tasnifinde, diğer pek çok yazısında da görüşlerine atıf yaptığı Rus araştırmacı Radloff'un kanaatlerini benimsemiş ve onları özetlemiştir. Radloff'tan naklen Türk lehçelerinin şark, garp, orta Asya ve cenup lehçeleri olmak üzere dörde ayrıldığını belirttikten sonra, orta Asya lehçelerinin en az incelenen grup olduğunu öne sürer.[221]

Öte yandan cenup lehçeleri ve diğerleri de ona göre yeterince tetkik edilmemiştir. Moğollar'ın tesiri altında kalmış olan Yakutlar'ın lehçesi ise Türkler'den uzak bir coğrafyada yaşadıklarından diğer lehçelerden farklı özellikler taşımaktadır.[222]

Bulgar Türk lehçesini de inceleme konusu yapan Ugan, bu lehçe üzerinde diğer Türk lehçelerinin yanı sıra Arapça'nın da tesir ettiğini belirtir. Bulgar Türkleri'nin 922'de İslam'ı kabulünden sonra oralara gelen İslam âlimlerinin sayesinde Arap dili Türkçe'yi etkilemiş,

[217] Ugan, a.g.m., s. 74-75.

[218] Ugan, a.g.m., s. 75.

[219] Ugan, a.g.m.,, s. 75.

[220] Zakir Kâdirî Ugan, "Türkiyat: Türk Lisanına Dair Tetkikler", *Türk Yurdu*, c. 22-8, 204-43 (On yedinci Sene Teşriinevvel 1928/ Ekim 1928), s. 174.

[221] Ugan, "Türkiyat: Türk Lisanına Dair Tetkikler", s. 175.

[222] Ugan, a.g.m., s. 175-176.

hatta dinî yazım dili olarak en az Türkçe kadar tercih edilmiştir.[223] Bulgar Türkçesi'ne temas ettikten sonra Ugan, ona çok benzeyen Kuman Türkçesi'nden bahseder. Bazı kaynaklara göre Kıpçaklar'la aynı grup olan Kumanlar 1063 yılında Doğu Avrupa'ya gelerek göçebe tabiatlarına rağmen oralarda şehirler kurmuşlardır. Onların lehçesi günümüzdeki İdil-Ural Türkçesi'ne çok yakın sayılmaktadır. Hatta Radloff'a göre Kıpçak lehçesi günümüzün Kazak diline de yakındır. İncelemesinin sonunda Ugan, Kuman lehçesinin Şark Türkçesi grubuna ait olduğunu ifade eder.[224]

Görüldüğü gibi Ugan, muhtelif Türk lehçelerini tespit ederken aynı zamanda onların maruz kaldıkları tesirlere ve kendi aralarındaki farklılıklara da işaret etmektedir. Bu bağlamda değindiği bir diğer konu, Osmanlı Türkçesi'nin doğu Türk lehçeleri üzerindeki etkisidir. Ona göre bu tesir en fazla Kırım (Türkçesi) üzerinden gerçekleşmiştir. Zira Kırım'ın edebiyat lehçesi Osmanlı edebiyatının yoğun tesirine muhatap olmuştur. Kırım hanzâdesi Sahip Giray Han zamanında başlayan etkileşim sonucu Osmanlı edebî ürünleri İdil-Ural bölgesinde okunmaya başlanmıştır.[225]

Kazan'a gelen Sahip Giray Han, Osmanlı tesirini oraya da taşımıştır, hatta Kazan'ın Ruslarca işgalinde bile Osmanlı eserleri insanlar için bir teselli kaynağı olmuştur. Dinî mevzulara dair örnekler de taşıyan literatürün en dikkat çekici eserlerinden biri *Muhammediyye*'dir.[226] Yazıcızâde'nin kaleme aldığı eser İdil-Ural ile Sibirya Türkleri'nin yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. Yorucu diline rağmen ders kitabı olarak okutulan eser Osmanlı tesirinin aktığı kanallardan yalnızca biridir.[227] Ayrıca Osmanlı'ya ait dua mecmuaları, rüya tabirleri, hikâye ve kıssalar, tarihî ve edebî eserler de doğu Türk dünyasında yaygınlık kazanmıştır. Mezkûr edebî türlerden falnâme ve dualık hakkında kısa bilgi veren Ugan bunlara bazı örnekler de zikretmiştir.[228]

Sonuç olarak Osmanlı Türkçesi İdil-Ural bölgesindeki Türk lehçelerine çeşitli edebî ürünlerle etki yapmış ve halktan büyük ilgi görmüştür.[229] Zakir Kadiri Türk kültürünün aslî

---

[223] Zakir Kâdirî Ugan, "İdil-Ural Boyundaki Türk Lehçeleri Hakkında Bir Tahlil", *Türk Yurdu*, c.17-3, 176-15 (On beşinci sene kanunisani 1926/Ocak 1926) , s. 145-146.

[224] Ugan, "İdil-Ural Boyundaki Türk Lehçeleri Hakkında Bir Tahlil", s. 147-150.

[225] Zakir Kâdirî Ugan, "Şimal Türk Lehçesine Osmanlı Türkçesinin Tesiri", *Türk Yurdu*, sy. 179-18, s. 283-284.

[226] Ugan, "Şimal Türk Lehçesine Osmanlı Türkçesinin Tesiri", s. 284.

[227] Ugan, a.g.m., s. 284-285.

[228] Ugan, a.g.m., s. 285.

[229] Ugan, a.g.m., s. 286.

unsuru saydığı Türk dilini çeşitli lehçeleriyle inceleme konusu yaparak, daha önce sebepleri ve mahiyeti tartışılmış olan etnografya çalışmalarının önemli bir ayağını gerçekleştirmiş olmaktadır. Kuşkusuz dil merkezli bu incelemesinin Türk ve İslam tarihi çalışmalarına da katkı sağlayacak yönleri bulunmaktadır.

c. Afgan Kavminin Oluşumunda Türkler'in Yeri

Zakir Kadiri'nin Türk tarihi ve etnografyasına duyduğu ilginin yansıdığı çalışmalarından biri, Afgan ırkının oluşumunda Türkler'in rolüne dair yazdığı üç makaledir. Afgan tarihini ortaya koymak için Arapça kaynaklara başvuran Zakir Kadiri, çeşitli Türk boylarının Afganistan'a yerleştiklerini göstererek Afganlar'ın ilk başta Türkler'den oluştuğunu, sonradan Hint ve İran tesirinde kalarak bugünkü duruma geldiklerini iddia etmiştir.

Afgan ırkının etnik kökenindeki karmaşıklık, Ugan'a göre Afganistan'ın orta Asya ve İran ile Hindistan arasındaki önemli bir geçiş noktası olmasından kaynaklanmaktadır. Hindistan'a giden yol üzerinde bulunan bu memleket orayı ele geçirme arzusundaki orduların sığındığı ve arkalarında izler bıraktığı bir yurt olmuştur. Çok eski tarihlerde Afganistan'a gelen çeşitli Türk kabileleri ise Yunan ve İslam kaynaklarına göre orada devletler kurmuşlardır. Mesela Kayânîler, Sakalar ve Yüeciler Kâbil gibi şehirlerde hüküm sürmüşlerdir.[230] Tarihçi Mes'ûdî'nin en kuvvetli Türk boyu saydığı Kuşanlar ve Eftalit-Heytaller de Afganistan'da yaşamış Türk boylarındandır.[231] Tarihin ilerleyen dönemlerinde de Afganistan üzerindeki güç mücadelesi Türkler, Araplar, İranlılar arasında gerçekleşmiştir.

Türkler'in tarihte Afganistan'daki yerleşimlerini yukarıdaki şekilde tespit eden Ugan, Afgan kavminin oluşumu meselesine geri dönerek Afganlar'ın kökeni hakkında altı görüş bulunduğunu belirtir. Bunlar; Hindular'ın bir kolu, eski Farslar, Ermeniler, Yahudiler, Hazar Türkleri ve Puştular'dır.[232] Ugan, altı görüşün de zayıf yönlerine işaret ettikten sonra, Afganlar'ın Hintliler ve Farslılar'dan türediği şeklindeki teorinin görece kuvvetli olduğunu, ancak bu görüşün köken tespiti olarak değil Afganlar'ın tesir altında kaldığı kavimlerin belirlenmesi olarak alınması gerektiğini söyler. Yani Afganlar Hint veya Fars asıllı olmayıp, komşuluk vb. sebeplerle bu iki milletin yalnızca tesiri altında kalmışlardır.[233]

---

[230] Zakir Kâdirî Ugan, "Afganların Kavmî Terkibinde Türklerin Rolü", *Türk Yurdu*, 2 (235) (Ağustos 1954), s. 128-130.

[231] Ugan, "Afganların Kavmî Terkibinde Türklerin Rolü", s. 130-131.

[232] Ugan, "Afganların Kavmî Terkibinde Türklerin Rolü II", *Türk Yurdu*, 3 (236) (Eylül 1954), s. 236.

[233] Ugan, "Afganların Kavmî Terkibinde Türklerin Rolü II", s. 237.

Ugan'a göre, Afgan boylarının çoğunluğunu oluşturan Gelizailer, Müslüman kaynaklarda Hilc, Halaç ve Halah gibi isimlerle anılmakta olup, bu kavmin Türk olduğu şüphe götürmeyecek şekilde bilinmektedir. Bir diğer Afgan kavmi olan Guriler de aslen Türk'türler.[234] Dolayısıyla Afganlar'ın kökeninde Türkler bulunmaktadır, ancak onlar Hint ve Fars etkisine maruz kalarak Bukhtu adlı yeni bir dil oluşturmuşlardır. Bukhtu dilindeki Türkçe kelimeler de bu durumu desteklemektedir.[235]

Yukarıda görüldüğü üzere, Türkler'in dünyanın değişik yerlerinde oluşturdukları etnik ve beşeri yapıları inceleme merakı, Zakir Kadiri'yi Türkler'le Afganlar arasındaki ilişkiyi araştırmaya yönlendirmiştir. Bugün, Afganistan'da nüfusun önemli bir kısmını Türkler'in oluşturduğu bilinmekteyse de, Ugan'ın Afganlar'ın kökenine dair tespitlerinin diğer ilim adamlarınca ne ölçüde paylaşıldığından haberdar değiliz. Son olarak, onun bu konudaki yazılarının diğer yazılarına oranla daha derli toplu ve detaylı bir nitelik taşıdığını söyleyebiliriz.

5. Etnografya Denemesi I: Çuvaşlar'ın Etnografyası

Bir ilim dalı olarak etnografyanın tanımı, tarihi ve usulü üzerinde duran Ugan, verdiği teorik bilgilerin adeta bir uygulamasını yaparak Çuvaşlar'ın etnografyası hakkında bir inceleme kaleme almıştır. Kazan, Ufa, Samarra ve çevresindeki şehirlerde yaşayan Çuvaşlar'ın hangi ırktan geldiği tartışmalıdır. Onların Türkler'den veya Finler'den olduklarını savunanlar bulunduğu gibi Türk olduklarını kabul edenler de kendi içinde değişik görüşlere ayrılmaktadır.[236]

Çuvaşlar'ın kökeniyle ilgili tartışmada etnografyanın araştırma metotlarını görmek mümkündür. Ugan, Çuvaşlar'ın Bulgar Türkleri'nden olduğunu savunanların delilleri arasında halk arasındaki bazı sözlerin benzerliğini vurgular. Aynı şekilde mezar taşlarındaki yazılar ve başka dini yapılar üzerine yazılanlar da konuyla ilgili gündeme getirilen delillerden bazılarını oluşturmaktadır.[237] Çuvaşlar'ın Türkler'den olduğuna dair getirilen delillerden bir diğeri de Çuvaş diliyle Türkçe arasındaki ortak kelimelerin varlığıdır. "Sinek" kelimesinin Çuvaşça'da "sineg", "Tanrı" kelimesinin ise "Töri" şeklinde geçmesi, Çuvaşça'daki % 25-30 oranındaki Türkçe kelimelerin varlığına dair örneklerdir. Üçüncü bir görüş olarak Çuvaşlar'ın Burtaslar'dan geldiği de ileri sürülmüştür. Burtaslar, Volga'ya bağlanan Burtas isimli nehrin

[234] Ugan, "Afganların Kavmî Terkibinde Türklerin Rolü III", *Türk Yurdu*, 4 (237) (Ekim 1954), s. 301-303.

[235] Ugan, "Afganların Kavmî Terkibinde Türklerin Rolü III", s. 304.

[236] Zakir Kâdirî Ugan, "Çuvaşların Etnografyası", *Türk Yurdu*, c. 15-1, 167-6 (On beşinci sene Mart 1925), s. 253.

[237] Ugan, "Çuvaşların Etnografyası", s. 253-254.

etrafındaki ormanlık alanlarda ve kırlarda yaşayan, Hazarlar'a komşu bir kavimdir. İlk defa Esbayev isimli tarihçi tarafından öne sürülen teoriye göre Çuvaşlar'ın aslı Burtaslar'dan gelmektedir.[238] Karakter özellikleri bakımından da Türkler ile benzerlik gösteren bu millet, Ugan'a göre de Burtaslar'dan gelmektedir. Uzun süre Ugur-Fin dilinin tesirinde kalmaları sebebiyle dilleri Türk lisanından kısmen farklılaşmıştır. Çuvaşların bazıları Müslümanken bazıları Hıristiyanlığı benimsemiştir. Dillerindeki % 5 oranındaki Arapça kelime de İslamiyet'in etkisiyle dillerine girmiş olmalıdır. Onların tamamının İslam'ı benimsememesinde Rusların zorlayıcı otoriteleri etkili olmuştur.[239]

Çuvaşlar'ın kökeni bugün ciddi bir şekilde tartışılıyor olmasa da, etnografik bir araştırma denemesini içerdiği için Ugan'ın bu yazısı önem taşımaktadır. Çalışmasında atıf yaptığı isimlerin çoğunun Rus ve Arap tarihçiler olması onun kaynakları hakkında fikir vericidir.

6. Etnografya Denemesi II: Türkler'in İslam Öncesi Tanrı İnancı

Ugan'ın ilgilendiği konulardan bir diğeri Türkler'in İslamiyet'i kabulden önceki inançlarıdır. Bu bağlamda o, Türkler'in bir kısmının tanrı diye inandıkları ve ismi Orhun Abideleri'nde de zikredilen "Umay" isimli tanrıyı incelemiştir. Kadın olduğuna inanılan Umay, Ugan'a göre Sibirya'daki Türkler tarafından uzun bir elbise içinde, sarı saçlı olarak hayal edilmiştir. Yeni doğan çocukları koruduğuna inanılan Umay için çeşitli dualar okunarak onun beşikteki çocuğun yanına gelerek çocuğu himaye etmesi istenir.[240]

Görüldüğü üzere "Umay Anne"nin temel görevi çocuğu korumaktır. Sibirya Türkleri'nin beşiklerin yanında ok ile yay bulundurması, yine çocukları koruma arzusundan kaynaklanmaktadır. "Umay Anne" inanışının İslam'dan sonra bazı Müslüman kadın figürlerle karıştırılarak varlığını sürdürdüğü kaydedilmiştir. Mesela, Kırgızlar'ın "Umay Ana ve Fatıma-ı Zehra benim çocuğumu muhafaza eyle" dedikleri nakledilmiştir.[241]

Etnografyaya ilgisi yukarıda gösterilen Zakir Kadiri Ugan'ın, Türkler'in İslamiyet öncesi inanışlarıyla, bilhassa Şaman Türkleri'yle alakadar olması dikkat çekicidir. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Türkler'in İslamiyet'ten önceki sosyal ve dini geleneklerinin araştırılıp ortaya konulmasına önem verildiği bilinmektedir. Zakir Kadiri'nin böyle bir proje çerçevesinde mi, yoksa şahsî ilgilerinin bir sonucu olarak mı bu konuya yöneldiği pek belli

[238] Ugan, a.g.m., s. 255-256.

[239] Ugan, a.g.m., s. 256-258.

[240] Zakir Kâdirî Ugan, "Eski Türk Dinine Dair Umay Âlihesi", *Türk Yurdu*, c. 6/26, 39/233 (Yirmi birinci yıl Mart 1931), s. 17-19.

[241] Ugan, "Eski Türk Dinine Dair Umay Âlihesi", s. 20-21.

değildir. Diğer çalışmalarında olduğu gibi bu konuda da Radloff gibi Rus yazarlara atıfta bulunan Zakir Kadiri, kendisini bu çalışmaya iten sebepler, incelemesinin muhtemel sonuçları veya imaları hakkında herhangi bir şey söylememektedir. Sebeplerini tam anlamıyla bilemesek de, bir Tatar olarak Türkiye dışındaki Türkler'e ilgi duyduğu, onlara olan ilgisini etnografya ilmi vasıtasıyla yansıttığı âşikârdır.

C. Vehhâbilik

Zakir Kadiri'nin ilgilendiği meselelerden bir diğeri Vehhâbilik mezhebidir. Döneminin ilim anlayışı gereği geniş bir ilgi sahasına sahip olan Zakir Kadiri günümüzde daha ziyade mezhepler tarihi sahasının konusu olarak görülen Vehhâbi mezhebi hakkında *Türk Yurdu* dergisinde iki yazı yazarak bu mezhep hakkında tanıtıcı bilgi vermiştir.

İslam'ın ilk asırlarındaki mezhepleşme süreçlerine değinen yazar, sonraki dönemlerde ortaya çıkan İbn Teymiyye (ö. 1225), İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 1350) ve Zehebî (ö. 1348) gibi âlimleri bidatlara karşı mücadele eden kişiler olarak takdim etmiş ve Vehhâbiliğin de bu isimleri takip ederek ehli bid'ata karşı mücadeleye giriştiğini söylemiştir. Bu mezhebin Muhammed Emin Abdülvehhâb tarafından kurulmasını takiben yaşananları özetleyerek onların giriştikleri ilmî ve siyasî mücadeleleri anlatmıştır.[242] Ayrıca Vehhâbilerin hükümdarlar silsilesini vermiş, Avrupalılarla ilişkilerine ve inanç prensiplerine temas etmiştir.[243]

Vehhâbilik üzerine yazılan bu yazılar birkaç açıdan dikkat çekicidir. İlk olarak, bu mezhep üzerine Türkçe yapılmış fazla bir çalışma yokken günümüzün ilmî usullerine yakın biçimde mezhebin tarihi ve görüşleri Ugan tarafından ele alınmıştır. Bu yönüyle, bir mezhep olarak Vehhâbiliği inceleme konusu yapan mezhepler tarihi ve daha genel bir çerçevede İslam tarihi çalışmalarında dikkate alınması gereken önemli erken metinlerden biri olmaktadır. İkinci olarak Ugan, kendisinden önce Vehhâbilik üzerine yapılmış çalışmaların listesini verdiği gibi içerikleri hakkında da değerlendirmelerde bulunmuştur. Mesela Vehhâbiler'in Mekke ve Medine'yi istila ettiklerinde Mekke'de müftülük yapan Ahmed b. Zeyni eh-Dihlân, Bağdatlı Cemil ve İskenderiyeli Abdülkadir Efendi gibi Vehhâbiler üzerine çalışma yapmış olan kişilerin eserlerinde ilmî usullere riayet edilmeyip düşmanca bir tavır takınıldığını

[242] Zakir Kâdirî Ugan, "Vehhâbîler (1)", *Türk Yurdu*, c. 15/1, 163/2, (On dördüncü Sene Teşriinsani 1340/Kasım 1924), s. 68-73.

[243] Zakir Kâdirî Ugan ,"Vehhabiler (2)", *Türk Yurdu*, c. 15/1, 166/5 (On beşinci Sene Şubat 1925), s. 193-197.

belirtmiştir.[244] Ugan'ın yaptığı literatür değerlendirmesini önemli kılan bir diğer husus, onun Rusça'yı da kapsıyor olmasıdır.

Zakir Kadiri'nin Vehhâbilik hakkında yazılar yazmış olması, o dönemde bu mezhebin fikriyatına dair bir ilginin ve bilgilenme ihtiyacının oluştuğunu göstermektedir. Onun bu konuyu İslam tarihinin bir parçası sayarak ele almış olması da muhtemeldir. Öte yandan, yaptığı değerlendirmelerin derinliği ve orijinalliği bugün mezhepler tarihçileri tarafından değerlendirilmesi gereken bir hususdur. Konuyla ilgili bizim dikkatimizi çeken tek nokta, Vehhâbiler'in temel görüşlerinin anlatıldığı kısımda bizzat yazarın Mısır'da 1343/1925 senesinde basılmış *el-Hediyyetü's-seniyye ve't-tuhfetü'l-vehhâbiyye* isimli eserden iktibas yaptığını belirtmiş olmasıdır.[245]

D. Türkiye'de Yüksek Öğrenimin Teşekkülü

Zakir Kadiri Ugan'ın ilgilendiği konular büyük ölçüde döneminin cevap aranan soruları etrafında şekillenmiştir. Bu konulardan biri de, kendisinin "akademi meselesi" adını verdiği ve muhtevasından yüksek öğrenimin düzenlenmesiyle ilgili olduğu anlaşılan meseledir. Yüksek öğrenimi üç ayrı makalede ele alan Ugan, birinci yazısında dünyadaki önde gelen eğitim kurumlarına değinmiş, ikinci yazısında Rus yüksek öğrenim kurumlarını incelemiş, üçüncüsünde ise Türk akademisini işlemiştir. Onun böyle bir yol takip etmesi, o yıllarda Türkiye'de oluşturulmaya çalışılan yüksek öğrenim sistemi için dünyadaki tecrübelerden model arama arzusundan kaynaklanmıştır. Nitekim ilk makalesine başlarken, "Türk akademisinin tarz-ı teşkilini tetkik etmeden evvel bu hususta bize örnek olacak akademilerin tarihini ve tarz-ı teşekküllerini öğrenmek mecburiyeti vardır"[246] demektedir.

İncelemesine akademi kelimesinin kökenine değinerek başlayan Ugan, kelimenin Atinalı Akademos veya Gakademos'un adından gelebileceği gibi Atina'daki bir mahallenin de adı olabileceğini söyler. Atinalılar'ın felsefe akademilerinden bahsettikten sonra Araplar'ın kurdukları Beytü'l-Hikme gibi tercüme evlerini, İhvanu's-Safa'nın faaliyetlerini anlatır.[247] Bununla yetinmeyerek Rönesans'ın merkezi olan İtalya, Fransa, İspanya, Portekiz, İngiltere, Hollanda, Almanya ve Avusturya'daki akademik kurumlardan bir veya birkaç paragrafla

[244] Ugan, "Vehhabiler (2)", s. 195,

[245] Ugan, "Vehhabiler (2)", s. 197, dipnot: 2.

[246] Zakir Kâdirî Ugan ,"Akademi Meselesi: Akademilerin Muhtasar Tarihi", *Türk Yurdu,* c. 21/7, 195/34 (On yedinci Sene Ocak 1928), s. 51.

[247] Ugan, "Akademi Meselesi: Akademilerin Muhtasar Tarihi", s. 51-52.

bahseder. Ugan, bu kurumların işleyişleri ve yayınları üzerine odaklanmış gözükmektedir. Mesela Berlin akademisinin *Abhandlungen Mecmuası'nı* neşrettiğini vurgular.[248]

Ugan'ın Türkiye için örnek olarak gördüğü ve özel olarak incelediği akademi ise Rus Ulûm Akademisi'dir. Büyük Petro'nun (1672-1725) akademi kurma rüyası, kendinden sonra I. Katerina (ö. 1727) ile Petersburg'da gerçekleştirilmiş, ondan sonra gelen II. Petro (ö. 1730) akademiyi Moskova'ya taşımıştır.[249] Rus Fünûn Akademisi'ni tarihi süreç içerisindeki değişimleriyle ele alan Ugan, akademinin işleyişine, teşkilatına ve yayınlarına değinmiştir. Kütüphanesinin görkemliliğine dikkat çekerken, matbaada basılan her şeyin oranın kütüphanesine gönderilmesinin kanuni bir zorunluluk olduğunu belirtir. Kırk iki asli üyeden oluşan Rus Fünûn Akademisi, bu gibi yönleriyle Ugan'ın dikkatini çekmiştir.[250] Rus Akademisine dair yukarıdaki tespitlerin, makalenin sonunda atıf yapılan Pekarski'nin *Rus Fünûn Akademisi'nin Tarihi* isimli kitabıyla Suhamlinof'un *Rus Akademisi'nin Tarihi* adlı eserinden derlendiği anlaşılmaktadır.[251]

Ugan, dünyadaki örnekleri inceledikten sonra konuyu Türk akademisinin teşekkülüne getirerek diğer medeni milletleri takip etmenin gerekliliğine dikkat çeker. Bunun için darülfünunların tek başına yeterli olmayıp çeşitli enstitüler ve laboratuvarların kurulmasının lüzumunu vurgular.[252] Ona göre akademiler büyük hocaların gözetiminde âlim ve mütehassıs yetiştirmek, anarşiye engel olmak, dili geliştirmek gibi işlevler görür. Türk dilini, edebiyatını, örf ve adetlerini, eski dinlerini, coğrafyasını inceleyebilmek için diğer devletlerde olduğu gibi müesseseleşmenin gerçekleştirilmesi, Ugan'ın öne çıkardığı en temel konudur. Müesseseleşme yalnızca yüksek öğrenim kurumlarını değil kütüphane, müze, rasathâne, laboratuvar, enstitü ve matbaa gibi kurumları da içermektedir.[253]

Akademinin teşkili için uzun bir süre gerektiğinin farkında olan Ugan, kısa vadede yapılabilecek işlerin geciktirilmemesi gerektiği kanaatindedir. Ayrıca kütüphane yönünden İstanbul'un zaten zengin olduğunu ve eksiklerin Avrupa'dan kitap satın alınarak giderilebileceğini vurgular. İstanbul müzesinin akademiye katılabileceğini, akademi

[248] Ugan, a.g.m., s. 52-55, özellikle bk. s. 55.

[249] Zakir Kâdirî Ugan, "Akademi Meselesi 2: Rus Fünûn Akademisi ", *Türk Yurdu*, c. 21/7, 196/35 (On yedinci Sene Şubat 1928), s. 105.

[250] Ugan, "Akademi Meselesi 2: Rus Fünûn Akademisi", s. 106-108.

[251] Zakir Kâdirî Ugan, "Akademi Meselesi 2: Rus Fünûn Akademisi", s. 108-109.

[252] Zakir Kâdirî Ugan, "Akademi Meselesi 3: Türk Akademisi", *Türk Yurdu*, c. 21/7, 197/36 (On yedinci Sene Mart 1928), s. 173-174.

[253] Ugan, a.g.m., s. 174-175.

Ankara'da kurulursa oradaki müzenin genişletilerek akademinin emrine sunulabileceğini teklif eder.[254] Ancak uluslararası düzeyde tanınmış âlimlerin akademinin âzâsı olabileceğini, geri kalan üyelerin ise ülke dışından davet edilebileceğini söyler. Kendilerine yardımcı tayin edilen bu üyelerin her birine 30-40 öğrenci verilerek onları yetiştirmeleri istenir. İşte bu şekilde ülkemizde de akademi âlimleri yetişebilecektir.[255]

Görüldüğü gibi Zakir Kadiri Ugan, yeni Cumhuriyet'in önünde esaslı bir mesele olarak duran akademi üzerine dünyadaki çeşitli örnekleri de dikkate alan bir teklif sunmaktadır. Onun Osmanlı eğitim sisteminin ana kurumu olan medreselere atıf yapmak yerine Batı ve Rus dünyasındaki kurumlara referansta bulunması dikkat çekicidir. Öte yandan yüksek öğrenim konusunun günümüzde dahi tartışılmaya devam eden yönleri olduğu dikkate alınırsa, Ugan'ınki gibi projelerin hayata geçirilmesinin her zaman kolay olmadığı anlaşılmaktadır. Onun görüşlerini daha iyi değerlendirebilmek için, eğitim tarihi sahasında o dönemin tartışmaları çerçevesinde yapılmış incelemelere başvurulmalıdır.

E. Müslüman Kadının Durumu

Yirminci yüzyılın başında Müslüman entelektüelleri meşgul eden konular arasında Müslüman kadının bireysel ve toplumsal hayattaki rolü önemli bir yer tutmaktadır. Mısırlı yazar Kasım Emin'in (ö. 1908) 1899 yılında kaleme aldığı *Tahrîrü'l-mer'e* [Kadının Özgürleştirilmesi] isimli eseriyle yoğun biçimde tartışılmaya başlanan kadın meselesi, farklı coğrafyalardan değişik münevverlerin eserleriyle geniş bir yankı bulmuştur. Zakir Kadiri Ugan bu konuda görüş belirtmiş çok sayıdaki isimden yalnızca biridir. Aşağıda, *Kızlar Dünyası* başlıklı kitabı çerçevesinde Ugan'ın görüşleri özetlenecek, ardından konuyla ilgili aynı yıllarda eser telif etmiş olan Tatar âlimi Musa Carullah (ö. 1949) ile benzerliklerine işaret edilecektir.

Önsözünün altında 23 Nisan 1909'da yazıldığı kaydı düşülen *Kızlar Dünyası*, yazarın aileye ve ailenin kurucu unsuru olarak gördüğü kadına dair görüşlerinden oluşmaktadır. Ugan'a göre kadınlar, çeşitli yönlerden ihmal edilmiş ve bu sebeple toplumun genelinde problemler görülmüştür. Dönemindeki Müslümanlar'ın Kur'an ve hadisleri anlayamadığından, dahası kadınlar söz konusu olduğunda bu kaynaklara aykırı hareket ettiklerinden yakınan Ugan, iyi terbiye edilmemiş kadınların kendileri gibi çocuklar

[254] Ugan, a.g.m., s. 175.

[255] Ugan, a.g.m., s. 175-176.

yetiştireceklerini vurgulamaktadır.[256] Abbasi döneminden sonra Müslümanlar'ın ilimden uzaklaştırıldığını iddia eden Zakir Kadiri, Hz. Peygamber dönemindeki uygulamanın aksine kızların eve hapsedilerek okuma-yazmadan ve eğitim-öğretimden mahrum bırakıldıklarını söyler. Resûlullah'ın eşleri Hz. Aişe ve Hz. Hafsa yazı yazabildikleri halde, Tatar kızları ilimsiz bırakılmış ve eğitimsizlik sonucu fuhuş, boşanma, evden kaçmalar yaygınlaşmıştır.[257]

Sorunu bu şekilde teşhis eden yazar, kızların terbiyesi için tekliflerde de bulunur. Vücut, ahlak ve akıl terbiyesi olmak üzere üç tür eğitimden bahsederek birincisinin kapsamına iyi yemek pişirme, beden eğitimi gibi ilimlerin girdiğini belirtir.[258] Ahlak terbiyesinin içine din eğitimi, siyer, sahih hadisler, evlilik hukuku gibi konular girerken; akıl terbiyesinin kapsamında başlıca ev idaresi ve çocuk eğitimi bulunmaktadır.[259] Çocuk terbiyesinden habersiz olan annelere yeni nesiller emanet edilemeyeceğinden, hanımların kendilerini mümkün mertebe geliştirmeleri önem arz eder. Boş vakitlerinde resim, şiir ve musiki ile ilgilenmeleri, bu bağlamda yapılabilecek işlerdendir.[260]

Ugan, görüşlerini desteklemek üzere tarihte kadınların belirleyici rol oynadıkları hadiselere işaret eder. Dünyayı titreten hükümdarların kadınlara boyun eğdikleri Napolyon gibi idarecilerin ifadelerinden bilindiği gibi Hz. Aişe'nin ilk İslam toplumunda bir lider olarak oynadığı rol de ortadadır.[261] Gerek İslamî kaynaklardan gerekse umumi dünya tarihinden örnekler veren Ugan, kadınların toplumdaki rolünü bu eseriyle güçlü bir biçimde vurgulamış olmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi, Zakir Kadiri'nin kadınlar meselesine eğildiği yıllarda aynı konuyu ele alan bir diğer âlim Musa Carullah olup, onunla benzerliklerine işaret etmek gerekmektedir. Öncelikle her iki yazar da Kasım Emin'in yukarıda adı geçen eserini okuyarak ondan etkilenmişlerdir. Öte yandan her ikisi de aynı kurumda, yani Hüseyniye Medresesi'nde müderrislik yapmışlardır. Musa Carullah 1907-1909 arasında Ugan'ın da yazar kadrosunda bulunduğu *et-Tirmiz* adlı gazetede yazmıştır.[262] İslam dininin kadına verdiği değeri göstermeyi amaçlayan Carullah, onların içinde bulundukları durumun İslam'a

[256] Zakir Kâdirî Ugan, *Kızlar Dünyası*, Kazan 1911, s. 8-9.

[257] Ugan, *Kızlar Dünyası*, s. 10-15.

[258] Ugan, *Kızlar Dünyası*, s. 20.

[259] Ugan, *Kızlar Dünyası*, s. 21-22.

[260] Ugan, *Kızlar Dünyası*, s. 28.

[261] Ugan, *Kızlar Dünyası*, s. 30-34.

[262] Bk Ahmet Kanlıdere, "Musa Carullah (1875-1949)", *DİA*, XXXI, 2006, 214.

bağlanamayacağını söyler.[263] Sosyal hayata kapatılmış ve eğitimden mahrum haldeki kadınların İslam'ın erken dönemlerindeki yüksek mevkiye iade edilmesi vurgusu, Ugan gibi Carullah'da da açıkça görülür.[264]

İkisinin ortak olarak vurguladıkları bir diğer nokta, aile huzurunun kadınların iffet ve şereflerine dayandığı fikridir. İnsanlığın rahatı, çocuk eğitimi, İslam ümmetinin izzeti ve neslin devamlılığı kadınların gayretiyle gerçekleşir.[265] Carullah'a göre kadın, toplumun bel kemiği olup evin ve çocukların terbiyesi ile aile fertlerinin sağlığı gibi hususlardan sorumludur. Bu yüzden onların doğru eğitilmesi büyük önem taşır. Terbiye edilmiş kadın ailesini de fena hallere düşmekten korur.

Ugan ile Carullah'ın birbirlerinin metinlerini görüp görmediğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Ancak ikisinin de Kasım Emin'in eserini okudukları anlaşılmaktadır. Aynı coğrafyaya mensup bu iki âlim, aynı konuyu ele alarak birbirine çok benzeyen görüşler ileri sürmüşlerdir. Etnografyadan yüksek öğrenime uzanan bir çeşitlilikte ilgi sahasına sahip olan Ugan'ın sosyal meselelere de duyarsız kalmadığı *Kızlar Dünyası* isimli eserinde açıkça görülmektedir.

F. Kelam İlmine Dair Görüşleri

Zakir Kadiri'nin ders olarak okutup eser telif ettiği alanlardan biri de kelamdır. Onun bu ilme ilgisi, Rusya'daki dinî medreselerde kelam ilmini okutmakla görevlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu okullarda yaklaşık üç yıl boyunca ders verdiğini belirten Zakir Kadiri, Muhammed Abduh'un *Risaletü't-tevhid*'i başta olmak üzere çeşitli kitaplardan istifadeyle bir eser meydana getirip onu talebelerine okutmuştur. Zira ona göre, öğrencinin ana dilinde olmayan bir eserden kelam öğrenmesi uygun değildir.[266]

Onun *Risaletü't-tevhid*'i temel kaynak olarak seçmesi, Abduh'un görüşlerini benimsemesi kadar, gereksiz gördüğü detaylara girmeyen eserin yalın bir biçimde İslam itikadını ortaya koymasından da kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim onun döneminde yaygın bir akım olan yeni ilm-i kelam düşüncesinin temel amaçlarından birinin itikadı sadeleştirmek olduğu bilinmektedir. Zakir Kadiri'nin ders notlarından oluşturduğu eseri *İlm-i Kelam Dersleri* başlığını taşımakta olup 1328/1910 yılında basılmıştır.

---

[263] Mehmet Görmez, , *Musa Carullah Bigiyef*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 142.

[264] Ahmet Kanlıdere, "Musa Carullah (1875-1949)", *DİA*, XXXI, 2006, 215.

[265] Musa Carullah, *Kuran-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun*, Yayına Hazırlayan: Mehmet Görmez, Kitabiyat, Ankara 1999, s. 38-49.

[266] Zakir Kâdirî Ugan, *İlm-i Kelâm Dersleri*, Ufa 1910, s. 3-4.

Eserinin başında kelam ilminin tanımı, konusu, amacı ve tarihi hakkında kısa bilgi sunan Zakir Kadiri, ilm-i kelamın Allah'ın varlığı ve birliği ile Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat için yöntemler ve kurallardan oluştuğunu söyler. Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiillerini konu edinen kelam ilminin amacı, insanları hidayet yoluna sevk etmektir. Zakir Kadiri'ye göre İslam'dan önce akli ve tabii olmayan kelam ilmi Kur'an-ı Kerim sayesinde akla ve tabiata uygun bir şekil almıştır.[267]

Bu tezde Zakir Kadiri'nin kelamî fikirleri inceleme konusu yapılmadığı için kitabının muhtevası üzerinde ayrıntılı olarak durulmayacaktır. Yalnızca bir örnek olmak üzere risâlet konusundaki görüşlerine temas edilecektir. Allah Teala'nın inanç ve hüküm kurallarını kullarına iletmek üzere elçiler göndermesi olan risâlet, iman edilmesi gereken en önemli prensiplerdendir.[268] Resuller beşerin en mükemmelleridir ki, tarihteki hadiseler de bunun delilidir. İnsanlığın risâlete ihtiyacı, onların cemiyet içinde yaşama tabiatlarından gelen bir özellik olup maddî ve manevî yönden gelişmeleri için nebilerin yol göstericiliğine muhtaçtırlar. İnsanın akılsız yaşaması nasıl mümkün değilse resulsüz yaşamasının da imkânı bulunmamaktadır.[269]

Resullerin öncelikli vazifesi kendi ruhlarını kötülüklerden uzak tutup erdemlere yöneltmek ve Allah'tan aldıkları emirleri kullara iletmektir. Onlar iyilerin rahmetle mükâfatlandırılacağını, kötülerin ise azapla cezalandırılacağını haber verirler.[270] Risâletin gerekliliği ile resullerin vazifelerini bu şekilde ortaya koyan Ugan, daha sonra Hz. Peygamber'in hayatından ana hatlarıyla bahsetmeye geçer. Onun ahlaki faziletleri üzerinde durarak, ahiret hayatı için çalışmaya çağırması ve insanların kalplerini hazırlamasının altını çizer.[271] Ugan'a göre Hz. Peygamber'in risâletinin en büyük delili toplumun tüm kesimlerini fıtrata davet ederek onların hepsini birden mutluluk yoluna eriştirmiş olmasıdır. Okuma yazma bilmediği halde edebiyatın ve belagatin çok gelişmiş olduğu bir toplumda kazandığı bu başarı, Hz. Peygamber'in risâletinin en önemli göstergelerindendir.[272]

Zakir Kadiri Ugan, risâlet meselesi örneğinde göründüğü gibi, fazla ayrıntıya girmeden gerekli gördüğü kadarıyla kelamî konuları ele almaktadır. Onun görüşleri ve metodu, dönemindeki yeni ilm-i kelam arayışları çerçevesinde değerlendirilebilir. *İlm-i Kelam*

[267] Ugan, *İlm-i Kelam Dersleri*, s. 5-17.

[268] Ugan, *İlm-i Kelam Dersleri*, s. 97-98.

[269]Ugan, *İlm-i Kelam Dersleri*, s. 100-107.

[270]Ugan, *İlm-i Kelam Dersleri*, s. 107-109.

[271] Ugan, *İlm-i Kelam Dersleri*, s. 112-117.

[272] Ugan, *İlm-i Kelam Dersleri*, s. 118.

Dersleri'nin, "yeni ilm-i kelam" denilince akla ilk gelen İzmirli İsmail Hakkı'nın eserinden önce yazılmış olması, onu daha da önemli kılmaktadır. Yeni ilm-i kelam hareketini inceleyen modern çalışmalarda Ugan'a atıf yapılmamış olması,[273] onun pek çok konuda Muhammed Abduh'un tevhide dair risalesini iktibas etmesi sebebiyle mazur görülebilirse de, en azından eserinin varlığına işaret edilmemiş olması dikkat çekici bir eksikliktir.

[273] Mesela bk. Dr. M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları: XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başı*, İSAM Yayınları, İstanbul 1998.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
AZ BİLİNEN BİR SİYER ÇALIŞMASI: *HAYAT-I MUHAMMED*

Bu bölümde, Zakir Kadiri Ugan'ın şimdiye kadar yapılmış çalışmalarda neredeyse hiç zikredilmemiş olan siyer eseri *Hayat-ı Muhammed* incelenecektir. *Hayat-ı Muhammed*'in İslam tarihi yazıcılığının başlıca şubelerinden olan siyer türüne dair olması ve günümüze kadar araştırmacıların gözünden kaçtığı için detaylı bir analize tâbi tutulmaması, onu burada müstakil bir bölümde incelemeyi gerekli kılmaktadır. Bu amaçla aşağıda *Hayat-ı Muhammed*'in tarihsel bağlamından bahsedildikten sonra amacı, konusu, muhtevası, kaynakları ve üslubu hakkında bilgi verilecek, ardından ise yazarın siyere dair çeşitli konularda öne çıkan görüş ve yaklaşımlarına yer verilecektir.

I. ESERİN YAZILDIĞI İLMÎ ve SOSYAL ORTAM

Hayat-ı Muhammed'in konusu ve içeriğinden bahsetmeden önce, bunların daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak üzere eserin yazılmış olduğu coğrafî, ilmî ve sosyal arka plana işaret etmek uygun olacaktır. Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Kazan, III. yüzyıldan beri çeşitli Türk devletlerinin hâkimiyeti altına girmiştir.[274] Adını Kazan Nehri'nden alan ve 1437 yılında Altın Orda Hanı Uluğ Muhammed tarafından kurulan Kazan bu tarihten beri önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Bu şehrin Sibirya ile Orta Asya'ya ulaşım yolu üzerinde bulunması, ticari ve siyasi önemini daha da arttırmıştır. Kuruluşundan kısa süre sonra çeşitli İslamî eserlerle imar edilen şehir, Altın Orda Hanlığı'nın zayıflamasıyla birlikte 1552'de Rus hâkimiyeti altına girerek İslamî kimliğini kaybetmeye başlamıştır. Ruslar bölgeyi Hıristiyanlaştırmak için birçok çalışma yapmış, bu çalışmalardan biri de Kazan'da kurulan piskoposluk olmuştur. Ruslar halkı çeşitli yollarla Hıristiyan olmaya zorlamışlardır. Böylelikle bölge, İdil-Ural'da en önemli misyonerlik merkezi haline gelmiştir. Hıristiyan olmamakta direnen Müslümanlar Rus baskılarına karşı çeşitli isyanlarda bulundularsa da başarılı olamayıp şehirden çıkarılmışlar ve XIX. yüzyıl sonuna kadar Müslüman halk ile Hıristiyan halk ayrı yerlerde yaşamışlardır. XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl başında şehirde gerçekleştirilen imar faaliyetleri çerçevesinde Rus tiyatrosu, akademi ve iki matbaa kurulmuş, bu matbaalarda birçok İslami eser ile Kur'an-ı Kerim basılmıştır. Sibirya'nın yerleşime açılmasıyla birlikte XX. yüzyılda Kazan, Rus İmparatorluğunun en önemli ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi ve Tataristan Milli Kütüphanesi geliştirilmeye çalışılmış ve kütüphanelerin iç hacimleri bu faaliyetler sonucu artmıştır. Buradaki kitaplar Tatarca ve Arap harfli matbu ve

[274] İsmail Türkoğlu, "Kazan", *DİA*, XXV, 134.

yazma eserlerden oluşmaktadır.[275] İşte Zakir Kadiri Ugan'ın, Türkiye'ye geldiği 1922 yılına kadarki hayatını yoğun olarak geçirdiği Kazan, böyle bir arka plana sahiptir.

Rusya'nın eğitim tarihine bakıldığında I. Petro (1696-1725) zamanına kadar bu sahada pek bir faaliyet gösterilmemiş olup okuma yazma oranı çok düşük kalmıştır. Hatta devlet erkânının büyük bir kısmı bile okuma yazma bilmeyen kişilerden oluşmaktadır. Konuya eğilen I. Petro 1714'te eğitim hususunda bir kararnâme çıkarmış ve eğitim alanında çeşitli Avrupa ülkelerini örnek alarak çalışmalar başlatmıştır.[276] Zaman içerisinde yapılan çeşitli ıslahlara rağmen eğitime ancak 1905'ten sonra önem verilmeye başlanmıştır. Rusya'nın çeşitli bölgelerinde okuma yazma oranları farklılık gösterse de genel oran % 21 iken, Türkler arasında bu oran 1917'de erkeklerde % 35, kadınlarda ise % 17 idi ve bu bölgedeki Ruslar'dan daha yüksekti.[277]

Ugan'ın da yaşadığı İdil-Ural bölgesindeki Kazan Türkleri'nde eğitim öğretim faaliyetleri Rus hükümetinin katkısından mahrum gelişmiştir. Ruslar Hıristiyanlaştırmakta başarısız oldukları Türkler'i kendi hallerine bırakmış ve bunun sonucunda Müslüman halk XIX. yüzyıl sonuna kadar kendi imkânlarıyla eğitim yapmak durumunda kalmıştır.[278] 1870'lerden XIX. yüzyıl sonuna kadar buradaki Türk kasabalarında düzenli ilkokul bulunmamakla birlikte küçükler ile büyükler camii yanlarındaki medreselerde imamlardan ilim tahsil ediyorlardı. Verilen medrese tarzı eğitim ile genel olarak okuma yazma, Kur'an-ı Kerim okuma, çeşitli dinî bilgiler ve aynı zamanda Arapça ve Farsça dilleri de öğretilmektedir. Rusça öğrenmenin günah olduğu inanışından dolayı Rusça öğrenimi ihmal edilmiş olmasına rağmen Türkler bozuk bir şekilde de olsa Rusça konuşuyorlardı. Okuma-yazma oranı dönemin diğer batı ülkelerine kıyasla çok yüksekti. Ancak medreselerde talim ettirilen dersler İslam dinini öğrenme amacı dışına çıkmıyor, dolayısıyla diğer ilim dallarını öğrenmek isteyenler için bu durum sıkıntı arz ediyordu. Zaten az olan imkânlar ise sadece erkek çocuklarına mahsus olup kız çocukları imamın hanımının evlerde verdiği derslere katılabiliyorlar, ancak yazı öğrenmeleri örfî bir tutum sebebiyle yasak olduğu için onu öğrenemiyorlardı.[279]

---

[275] İsmail Türkoğlu, "Kazan", *DİA*, XXV, 135.

[276] Ayrıntılı bilgi için bk. Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985, s. 60-61.

[277] Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 62.

[278] Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 188.

[279] Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 34-35.

Medreselerde eğitilen gençler ise Rus medeniyetiyle ilgilenmeyerek o dönemde eski canlılığını kaybetmiş olan Buhara, Hive ve Semerkand'ı bilgilerin kaynağı olarak addetmişlerdir. Ancak Abdünnasır Kursavî (ö. 1812) ve Şihabeddin Mercanî (ö. 1889) gibi Buhara'da yetişen âlimler geri kalmışlığın sebepleri üzerinde durarak medreselerde reform yapılması fikrine kanaat getirmişlerdir. İsmail Gaspıralı'nın etkin çalışmalarıyla "Usûl-ü cedid" yani yeni metotla eğitim fikri yayılmaya başlamıştır.[280] Bu harekete bağlı okullar açılmıştır. "Usûl-ü cedîd" taraftarlarının gayesi öğrencilere öğretmenler vasıtasıyla ilim öğretilmesini, bu öğretmenlere maaş bağlanmasını, diğer fenlerin usullü bir şekilde öğretilmesini ve okumayı öğretmek kadar yazmayı öğretmeye de önem verilmesini, kızları da eğitim faaliyetleri içine alarak kızlar için de ayrı okullar kurulmasını, öğretimin bir program dâhilinde ve her yaşa göre ders kitabı kullanılarak yapılmasını sağlamaktır. Bu hareketi yayabilmek için çeşitli kitaplar ve süreli yayınlardaki yazılarla büyük bir gayret sarf edilmiş, hareket en fazla Kazan'da etkili olmuştur. "Usûl-ü cedîd"cilere karşı çıkan muhafazakâr taraf yani "Usûl-ü Kadim"ciler, İslam elden gidiyor kaygısıyla korumacı bir ruh hali içinde, Rusça öğrenmemenin dini bir görev olduğunu düşünmüşlerdir. Bu kişiler cedidciler hakkında dedikodu yayıp onların tehlikeli olarak tanınmasını sağlamaya çalışıyorlardı. Bunun neticesinde cedidcilerden biri olan Alimcan Barudî'nin kuzeye sürgün edilmesine sebebiyet vermişlerdir.[281] Bu gibi manevî sıkıntıların dışında maddî sıkıntı da yaşayan cedidcilere Rus hükümeti ses çıkarmasa da okullarını tanımadıkları için maddî yardımda da bulunmamıştır. Maddî sıkıntı meselesi zengin kişilerin yardımları ile çözülebilmiştir. Bu bağışçıların arasında Kazan'da Ahmed Bay Hüseyin, Batı Sibir'de Nimetullah Hacı, Troisk'ta Yauşevler, Orenburg'da Gani Bay Hüseyin, Simbir'de Akçuraoğulları vs. vardır. Rızaeddin Fahreddin, Kadı Abdürreşit İbrahim, Gilman Âhund, Alimcan Barudî, Hayrullah Osmanî, Hasan Ata Abeşî, Hâdî Maksûdî, Ayaz İshakî gibi kişiler Usûl-ü Cedid'in başlıca teşvikçileridir. Maddî manevî zorluklara rağmen 1904 yılına gelindiğinde Rusya'da beş bin Usûl-ü cedid okulu olmuştur.[282] Bu hareketin ilk gayretçileri Ş. Mercanî, K. Nasirî, Hüseyin Feyizhan, İbrahim Halfi, yeni mektepler için ders kitapları hazırlayan A. Hadi Maksudî, Şakircan Tahirîyenî ve mektepler için öğretmen yetiştiren A. Barudî'dir.[283]

Zaman geçtikçe bu reform hareketi medreselerde de kendini göstermiş ve Kazan'da Alimcan Barudî idaresindeki "Muhammediye" ve Bahçesaray'daki "Zincirli" medreselerinde

[280] Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 188.

[281] Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 36.

[282] Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 37.

[283] Abdullah Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s. 160.

bu reform hareketlerinin tesirleri görülmeye başlamıştır. Aynı zamanda Şeyh Zeynullah Resul "usul-ü cedid ve Troisk'un öğretmenleri" adıyla bir çeşit fetva niteliğinde risale yayımlayarak "Usûl-ü Cedid"in faydalarından bahsetmiştir. Bu gelişmelerle birlikte din adamlarının da milli benliğin kazanılması yolunda destekçi konuma kaydıkları görülmektedir.[284]

1905 İhtilali yıllarına yaklaşırken cedidcilik hareketi Rusya Türkleri arasında hızla yayılmakta ve bu doğrultuda aydınlar yetişmektedir. Asırlarca uykuda kalmış Türk kavimleri artık uyanmakta ve siyasi hayata girmeye hazırlanmaktadır. Cedidcilik Rusya Türkleri'nin canlanmasında ve millet olarak gelişiminde üstün etkinlik sağlamıştır. [285]

1895 yılında Kazan'da mektep ve medrese sayısı 647 iken öğrenci sayısı 33.907'dir. 1911 yılına gelindiğinde ise mektep ve medrese sayısı 1.822'ye, öğrenci sayısı ise 132 bine yükselmiştir. Ufa, Orenburg gibi şehirlerde de durum bundan farklı değildi. Böylelikle İdil-Ural bölgesindeki Türk okullarının sayısı 4 bin, öğrenci sayısı ise 250 bin civarına ulaşmıştır. 1905-1907 yıllarında ise Kazan'daki medrese ve mekteplerin %90'ı usulü cedid metodunu benimsemişler ve bu metotla eğitim öğretim faaliyetlerini yürütür olmuşlardır.[286] Yapılan Rusya Müslümanları Kurultaylarında 1906 yılında, içlerinde Zakir Kadiri'nin de bulunduğu kişiler maarifle ilgili fikirlerini söyledikten sonra "Usûl-ü cedid" için yirmi dört maddelik bir kararnâme hazırlanmıştır.[287]

Usûl-ü cedidin bir diğer etki ettiği saha ise kitap basımı ve süreli yayınların çoğalması olmuştur. 1910 yılında Müslümanlar tarafından binden fazla kitap basılmış, on dört matbaa kurulmuş ve çok sayıda gazete ve dergi çıkarılmıştır. Rusya Üniversitesi'ni tamamlayan birçok Müslüman öğrenciden iki yüz kişi kadarı Batı Avrupa'ya giderek tahsillerini orada sürdürmüşlerdir.[288] Rusya Müslümanları'nın 1920'li yıllara kadar çıkardıkları süreli yayınlar ve kitaplar, Osmanlıca okuyabilen hemen herkesin anlayabileceği ölçüdeydi. Fakat ihtilalden sonra Tatar, Kazak, Başkurt, Özbek, Kazak, Kırgız ve diğer Türk boylarının kendi şivelerini edebiyatlarına sokmalarıyla yüzyıl başı bir nebze olsun gerçekleşmiş olan dil birliği bozulmuştur.[289]

---

[284] Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 38.

[285] Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 35-36.

[286] Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 189.

[287] Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 277.

[288] Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 194.

[289] İsmail Türkoğlu, "Rızaeddin Fahreddin ve İsmail Bey Gaspıralı", *Uluslararası İslamda Yenileşme ve Birlik -I- İsmail Bey Gaspıralı Kongresi* "Dilde birlik, fikirde birlik, işte birlik", İstanbul 2012, s. 131.

Bu bağlamda sonuç olarak şunlar söylenebilir: İdil-Ural bölgesinde yaşayan Kazan Tatarları'nın bazıları bu asimilasyon sürecinde benliklerini kaybetmişse de Zakir Kadiri Ugan, Alimcan Barudî (1857-1921), Rızâeddin Fahredin (1859-1936), Mûsa Cârullah (1875-1949), Ayaz İshakî (1878-1954), Abdullah Taymas (1883-1969) gibi mücadeleci kimseler benliklerini korumayı başarmış ve bu uğurda çeşitli mücadeleler vermişlerdir.[290] Bu isimler medreselerde ilim gördükten sonra çeşitli ilim yolculuklarına başlamışlar ve baskıcı Rus rejimine karşı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Rus Müslümanlarıyla ilgili yazılar yazmış, kongreler, kurultaylar düzenlemişlerdir. Dönemin şartlarından dolayı siyasî hayatta faal rol oynamak zorunda kalmışlar, bağımsızlık hareketi için yukarıda da bahsedilen gazete ve dergilerde yazılar yazmış, medreselerde dersler vermişlerdir. Bu âlimler dönemin şartlarından dolayı Rusya Müslümanları'nın durumu, insan hakları, mektep ve medreselerin ıslahı gibi konularda yazılar yazmışlardır. Bu Türk asıllı aydınların faaliyetleri Ruslar'ı rahatsız etmiş ve bunun yüzünden bazı kimseler başka şehir ve ülkelere kaçmak zorunda kalmışlar, yakalananlar ise tutuklanmışlardır. Bu kimseler, Mısır, Hindistan, Finlandiya gibi yerlere kaçmakta iseler de çoğunlukla Türkiye'ye gelerek buranın vatandaşlığına girmişlerdir. Çünkü burada yaşayan Kazan Tatarları'nın Türkiye ve başka yerlerdeki Türkler ile ırk, din, dil ortaklığı bulunmakta idi.[291] Bu ortaklıktan dolayı Tatarlar Türk topluluklarıyla ilişki halinde olmaya gayret gösterseler de Ruslar'ın işgali sonrası uyguladıkları Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikaları sebebiyle bu ilişkiler büyük ölçüde azalmıştır.[292]

Zakir Kadiri'nin hayatının anlatıldığı tezin birinci bölümünde Kazan Tatarları'nın yaşadıkları bu olayların yansımalarını görmek mümkündür. Aşağıda detayları incelenecek olan *Hayat-ı Muhammed*, işte böyle bir ortamın içerisinde kaleme alınmıştır.

---

[290] Adı geçen kişiler hakkında bilgi için bk. Nadir Devlet, "Alimcan Barudî", *DİA*, 1989, II, 463- 464; Goulnara Baltanova, "Rızâeddin Fahreddin", *DİA*, 2008, XXXV, 70-71; Ahmet Kanlıdere, "Mûsa Cârullah", *DİA*, 2006, XXXI, 214-216; Mustafa S. Kaçalin, "İdilli Mustafa Ayaz İshakî", *DİA*, 2000, XXI, 474-476; Yavuz Akpınar, "Abdullah Battal Taymas", *DİA*, 2011, XL, 194-196.

[291] Cumhuriyet dönemindeki Türk ocaklarının bu kişilere kucak açmalarının, onların millet anlayışları üzerinde coğrafyadan çok kültürel faktörlerin etkili olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Öte yandan Türkiye dışında milli mücadele yürüten Zakir Kadiri Ugan gibi münevverlerin Türkiye'ye gelişleri, yurt dışındaki Türklerin durumlarının daha dikkatli biçimde takip edilmesini sağlamış, bu konudaki farkındalığı canlı tutmuştur. bk. Yusuf Sarınay, s. 283.

[292] Mileuşe Yusipova, *İdil-Ural Bölgesinde Hıristiyanlığın Yayılması Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 1 (Önsöz).

II. ESERİN AMACI, KONUSU, MUHTEVASI

"Siret" kelimesinin çoğulu olan "siyer" Kur'an-ı Kerim'de Taha Suresi'nin yirmi birinci ayetinde Allah'ın Hz. Musa'ya "Asayı al ve korkma! Biz onu ilk haline dönüştüreceğiz" beyanında "hal ve şekil" manalarında kullanılır. Kavram olarak ise Hz. Muhammed'in hayatını konu alan ve kendine özgü metotları olan bilim dalı olarak tanımlanır.[293] Zaman içerisinde "siyer" tabiri sadece Hz. Muhammed'in hayatını ele alan eserler için kullanılırken, "siret" ise İslâm coğrafyasındaki diğer biyografik çalışmaları ifade etmek için kullanılmıştır.[294] İzmirli İsmail Hakkı, "siyer"i hadis ve İslam tarihinin dallarından saymaktadır. Bu düşüncesine kanıt olarak ilk siyer yazan âlimlerin hadis âlimlerinden olmasını göstermiştir. Ayrıca siyer yazıcılarının Hz. Muhammed'in hayatındaki olayları bildirmesi sebebiyle de İslam tarihi sahası içerisine girdiğini dile getirmiştir.[295] Bu alanda eser yazan müelliflere ise ashabu's-siyer denilmektedir. Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili bilgiler sahabe döneminde toplanmaya başlandıysa da esas önemli faaliyetler tâbiun döneminde gerçekleşmiştir. Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber'i örnek göstermesi ve Hz. Peygamber'i görmemiş kişilerin onu tanıma arzusu neticesinde bu dönem Resûlullah'ın hayatını öğrenme ihtiyacı ve isteğinin başlayıp geliştiği bir dönem olarak kaydedilmiştir. Hicri birinci yüzyılın ikinci yarısı itibariyle telif edilmiş eserler, siyer yazıcılığı sahasında ilk ciddi faaliyetler olarak değerlendirilmiştir.[296]

Osmanlılar'da ise Cumhuriyet öncesine kadar tarih ilminden ziyade edebiyat ilmine konu olmuş olan "siyer" hakkındaki ilk ürünler XIV. yüzyılın ikinci yarısında Arapça ve Farsça'dan tercüme edilmiş eserlerdir.[297] İlk telif siyer ise XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde yazılmıştır. Osmanlı'da XIX. yüzyılda telif edilmiş siyer çalışmalarının sayısı on altı iken, Ugan'ın da eserini yazmış olduğu XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bu sayı yirmiyi bulmaktadır.[298]

Ugan'ın da eserini kaleme aldığı 1900'lü yılların başında Osmanlı'da telif edilmiş siyer çalışmalarına birkaç örnek vermek gerekirse şu isimler zikredilebilir: Trabzonlu Hafız

---

[293] Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* (doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 23.

[294] Mustafa Fayda, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, 319.

[295] Ali Yardım, *Hadîs I*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1992, s. 3-4.

[296] Mehmet Özdemir, "Siyer Yazıcılığı Üzerine", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, c. IV, 3(2007), s. 129-162, s. 130-131.

[297] Mustafa Uzun, "Siyer ve Megâzî: Türkçe Siyer Kitapları", *DİA*, XXXVII, 324.

[298] Seyfettin Erşahin, "Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, c. XVIII, 3 (Ankara 2005), s. 336.

Tayyibefendizâde Mehmed Zühdü, *Nazmu's-Siyeri Zühdi* (Trabzon 1324/1908); Aksekili Mustafa Hakkı, *Ecmelü's-siyer li-Ekmeli'l-Beşer* (İzmir 1340/1924); Osman el-Ezherî, *Kifayet'ül-ahbar fi siyeri'n-nebiyyi'l-muhtar* (Kazan 1905); Düzceli Yusuf Suad, *Akvemü's-siyer* (İstanbul 1327/1909); Ahmed Lütfullah, *Hayat-ı Hazret-i Muhammed* (İstanbul 1331-1332/1912-1913).[299]

Tabiun döneminde başlayan siyer yazıcılığı her dönemde az veya çok mutlaka ürün verilen bir alandır. Ashabu's-siyer'den birisi olan Zakir Kadiri Ugan'ın 1909 yılında yazdığını belirttiği *Hayat-ı Muhammed*'in 1911 yılında, 1552'den beri Rus baskısı altında olan Kazan'da basıldığını kitaptan öğrenmekteyiz. Ruslar'ın Kazan ve çevresinde kimi zaman şiddetli kimi zaman daha ılımlı uyguladıkları misyonerlik faaliyetleri ikliminde yazılmış olan bu eser, Hz. Muhammed'in hayatını kısaca anlatan özet niteliğinde bir siyer kitabıdır. Baskılar neticesinde sık sık yer değiştirmek zorunda kalan Ugan, eserinin mukaddimesinde eseri sahrada sefer halinde iken yazdığını belirterek bu durumdan dolayı kusurlarının çok olacağını ve Kur'an-ı Kerim, hadis ve sıhhatinde ittifak edilmiş kaynaklardan derlendiğinin göz önünde bulundurulması gerektiğini dile getirmiştir. Yine mukaddimede bu eseri orta dereceli mektep ve medreselerde ders kitabı olması için yazdığını belirtmiştir. Eğer müderris ve muallimler bu kitabı okuturlarsa kitabı mükemmelleştirebileceğini ve siyer okuturken gerekli olan şeyleri ekleyebileceğini kaydetmiştir. Aynı zamanda eserde kullandığı kısaltmalardan, eserin içeriğinden kısaca bahsetmiştir.[300]

Eser Hz. Muhammed'in hayatından önce, yazarın siyer-i nebînin anlaşılması için gerekli gördüğü ön bilgilerle başlamaktadır. Bu ön bilgiler, Arap yarımadası, Araplar, Araplar'da ilim ve edebiyat, Resulden evvelki dinler, hükümetler ve Yahudiler hakkında yazılmış az hacimli malumatlardır. Daha sonra Hz. Muhammed'in nesebi, doğum günü, Araplar'daki çocuk terbiyesi, Hz. Muhammed'in gençliği, Şam seferleri, Hz. Hatice ile evliliği, peygamberliği, İslam dinini yayma çalışmaları, mucizeleri, hicreti, savaşları, anlaşmaları, Hz. Muhammed'in hanımları, kölelik müessesesi, veda haccı ve vefatı hakkında bilgiler sunulmuştur. Daha sonra "Hayat-ı Muhammed Aleyhi's-selam'ın Neticesi" başlığı ile sonuç mahiyetinde bir yazı yazmıştır. Kitabının sonuna eklediği "okuyuculara" başlıklı bölümde ise telif ve tercüme ettiği bazı eserler hakkında bilgiler vererek bu eserleri kendisinin neşrettiğini belirtmiştir.[301]

---

[299] Erşahin, "Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", s. 352.

[300] Zakir Kadiri Ugan, *Hayat- Muhammed*, s. 4-5.

[301] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 5.

Eserin dili tam olarak bilinmemekle birlikte Arap harfleriyle yazılmış Tatarca, Azerice, Arapça, Türkçe kelimeler içermektedir. Ugan, eserinde kaynak göstermeyi pek tercih etmemekle birlikte sadece birkaç yerde Mahmut Paşa'nın (ö. 1302/1885) *Netaicü'l-ifham*'ını ve bir yerde Halebi'nin (ö. 1044/1635) *Siretü'l-Halebi* isimli eserini zikretmiştir.[302]

Hayat-ı Muhammed'in içindekiler kısmı bulunmamakla birlikte, muhtevası hakkında genel bir fikir vermek üzere aşağıda hazırlamış olduğumuz konu indeksini sunmayı faydalı buluyoruz:

Mukaddime (s. 3-5)

Arap Cezîresi (s. 6- 12)

Araplar (s. 12-18)

Resûlden Evvel Araplarda Ulûm ve Edebiyat (s. 18-26)

Resûlden Evvel Dinler (s. 26-36)

Hükümetler (s. 37-39)

Yahudiler (s. 39-40)

Muhammed Aleyhi's-selam (s. 40- 45)

Bi'set-i Muhammediyye (s. 46-48)

Mekke'de Tâlim-i Muhammedî (s. 49-56)

Acaip (s. 56-61)

Hicret-i Resûl (s. 61-69)

Medine'de Resûlun Tâlimi (s. 69-73)

Savaşlar (s. 74-98)

Müsalemet (s. 98-105)

Resûlun Kendisinin Bizzat Katılmadığı Seferler (s. 105-117)

Heyetler (s. 117-121)

Resûlün Mektupları (s. 121-124)

Ümmehat-ı Mü'minîn (s. 124-128)

Resul-Kullar (kölelik) (s. 128-129)

Veda Haccı (s. 129-134)

Fevkaladeliği (s. 135-136)

Hayat-ı Muhammed Aleyhi's-selam'ın Neticesi (s. 137-140)

Görüldüğü gibi *Hayat-ı Muhammed*, diğer siyer kitaplarının bazılarına benzer şekilde Resûlullah'ın hayatını konu eksenli ancak kronolojik bir sırayla ele almaktadır. En geniş yer

[302] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 41, 64, 131, 134; Halebi için bk. s. 41

ayrılan iki konunun Hz. Peygamber öncesinde Araplar'ın durumu ve Hz. Peygamber'in savaşları olduğu dikkati çekmektedir. Özellikle Resûlullah'dan evvel Araplar'ın ilmî, edebî ve dinî durumları ile Arap yarımadasının coğrafyasına dair verdiği bilgiler eserin dörtte birlik kısmını oluşturmaktadır.

III. ESERİN KAYNAKLARI

Hayat-ı Muhammed'in hangi kaynaklara istinaden yazıldığı sorusunu cevaplamak kolay değildir. Zira eserde birkaç sayılı yer dışında kaynaklara atıf yapılmamıştır. Aşağıda, ismi geçen kaynaklar hakkında bilgi verilecektir. Ancak bundan önce belirtmek gerekir ki, Zakir Kadiri eser boyunca Kur'an-ı Kerim ayetlerine ve hadis-i şeriflere çokça atıf yapmıştır. Sahih kaynaklara dayalı siyer yazma anlayışının sıkça dillendirildiği günümüzde, Zakir Kadiri'nin yaklaşık bir asır önce böyle bir arayış içine girdiği söylenebilir. Ugan yalnızca vuku bulmuş hadiselerden değil Hz. Peygamber'in hayatına yön veren bir takım prensiplerden de bahsederken konu ile ilgili ayet ve hadislere işarette bulunmuştur. Mesela siyerin çeşitli safhalarında yansımaları görülen meşveret ilkesi hakkında Âli İmran suresinin 153. ayetine atıfta bulunmuştur.[303] Başka pek çok bölümde de yazarın anlatısının ayet ve hadislerle örülü olduğu dikkati çekmektedir.

Hayat-ı Muhammed'de yalnızca iki siyer eserine, isimleri açıkça zikredilerek atıf yapılmıştır. Bunlardan birincisi Mahmud Paşa el-Felekî'ye ait *Netâicü'l-ifhâm* adlı eserdir. 1220/1805[304] veya 1230/1815[305] yılında Mısır'ın Hissa kasabasında doğan Mahmud Paşa İskenderiye ve Kahire'de medrese eğitimi gördükten sonra, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kurduğu Delambre Bey'in idare ettiği askeri mühendishanede öğrenip görüp mezuniyeti sonrasında yine aynı okulda matematik ve astronomi öğretmenliği yaptı. Buradaki başarılarından sonra Fransa'ya gönderilen Mahmud Paşa orada kaldığı dokuz yılda rasathanenin gözlemlerine katılıp coğrafya gibi çeşitli ilimler öğrenmiştir. Mısır'a dönüşünden sonra Mısır'ın haritasını çizmesinin istenmesi üzerine bu haritayı çizen ilk Mısırlı olması sebebiyle ve büyük bir ustalıkla bu işi tamamlamasından dolayı büyük ün kazandı.[306] Önce el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Mısrî'ye üye olarak seçilmiş ardından bu kurumun başkanı

[303] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 72.

[304] E.V. Zambaur, "Felekî", *İA*, İstanbul 1987, IV, 539; Ekmeleddin İhsanoğlu v.dğr., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, II, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi; Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), İstanbul 1997, s. 642.

[305] Salim Aydüz, "Mahmûd Paşa el-Felekî", *DİA*, XXVII, 379.

[306] Aydüz, "Mahmûd Paşa el-Felekî", *DİA*, XXVII, 379.

olmuştur. Maarif nâzırı olduğu dönemde eğitime düzen vermiş ve bir müddet de Mısır Coğrafya Cemiyeti başkanlığı yapmıştır. 19 Temmuz 1985 yılında Kahire'de vefat etmiştir.[307]

Mahmud Paşa, Mısır'ın ilk haritasını yapan kişi olmasının dışında, Kahire'de kaleye öğle vaktini bildirmesi için bir top koydurmuş ve aynı zamanda kendi evinin damına tam, yarım ve çeyrek saatleri göstermekle birlikte öğle ve ikindi vakitlerini de bildiren bir güneş saati yapmıştır. Mahmud Paşa Arapça ve Farsça birçok eser yazmıştır.[308] Bunlardan biri, Zakir Kadiri'nin kitabında zikrettiği *Netâicü'l-ifhâm fi takvimi'l-'Arab kable'l-islam ve fi tahkiki mevlidi'n-Nebi ve'umrihi 'aleyhissalatü ve's-selam* adlı eseridir. Bu eserin en önemli özelliği Hz. Peygamber'in doğum tarihi ve yaşını tespite yönelik olmasıdır. Mahmud Paşa, Ugan'ın da eserinde zikrettiği üzere bir dizi araştırma ve gözlemde bulunmuş ve sonuç olarak Hz. Peygamber'in 9 Rebiulevvel/20 Nisan 571'de doğduğunu öne sürmüştür. Öte yandan Allah Resûlu'nun şemsî sene ile 60 yıl 48 gün, kamerî sene ile 63 sene 3 gün yaşadığını tespit etmiştir. Bu eser önce Fransızcaya, sonra Ahmed Zeki Efendi tarafından Arapça'ya çevrilmiş, 1305 yılında Bulak'ta basılmıştır.[309]

Ugan *Hayat-ı Muhammed*'de Hz. Peygamber'in doğum günü, vefatı, takvimde oynama yapma anlamında nesî ve hicret konularında Mahmud Paşa'ya atıfta bulunmuştur.[310] Ayrıca Hz. Peygamber'in Kûba'ya varış tarihinin aşure gününe denk gelmesi hakkında da *Netâicü'l-ifhâm*'a referansta bulunmuştur.[311]

Zakir Kadiri'nin ismini zikrettiği ikinci eser Nureddin el-Halebî'ye ait *Siretü'l Halebi'(İnsanü'l-uyun fi sireti'l-emini'l-me'mun)*'dir. Arap muharrirlerinden olan Nureddin el-Halebî 975 (1567-1568) yılında Kahire'de doğmuş, Muhammed el-Bekrî, Nureddin ez-Zeyyâdî ve Şehabeddin Ahmed b. Kâsım el-Abbâdî gibi Şafii âlimlerinden hadis rivayet etmiş ve kendisinden de Şehabeddin el-Acemî ve Nureddin eş-Şebramellisî hadis rivayet etmiştir. Hayatını ilim öğrenme ve öğretme faaliyetleriyle geçiren Nureddin el-Halebî Salihiyye medresesinde müderrislik yapmış, 1044 (1635) yılında vefat etmiştir. Fıkıh, hadis, Arap dili ve edebiyatı, tarih ve tasavvuf alanlarında eser ortaya koymuş olan Halebî'nin kırktan fazla

[307] Aydüz, "Mahmûd Paşa el-Felekî", *DİA*, XXVII, 379; İhsanoğlu, *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, II, 642-643.

[308] Aydüz, "Mahmûd Paşa el-Felekî", *DİA*, XXVII, 380; İhsanoğlu, *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, II, 643.

[309] Aydüz, "Mahmûd Paşa el-Felekî", *DİA*, XXVII, 379-380; İhsanoğlu, *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, II, 643.

[310] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 41, 131, 134.

[311] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 64.

kitap yazdığı kaydedilmiştir. Bunlar arasında Zakir Kadiri'nin *Hayat-ı Muhammed*'de atıf yaptığı es-*Siretü'l Halebiyye (İnsânü'l-uyûn fî sîreti'l-emîni'l-me'mûn)* en meşhur eseridir.[312]

Nureddin Halebî 1043'te (1633) tamamladığı bu eserini, İbn Seyyidinnâs'ın *Uyûnü'l-eser*'i ile Şemseddin eş-Şâmi'nin *es-Siretü'ş-Şâmiyye*'sini ihtisar ederek meydana getirmiştir. Ayrıca esere Muhammed b. Said el-Bûsîrî'nin *el-Hemziyye fi'l-medâ'ihi'n-nebeviyye ve el-Kevâkibü'd-dürriyye fi medhi hayri'l-beriyye* adlı eserleri, İbn Seyyidünnas'ın *Büşra'l-lebib bi-zikra'l-Habîb* adlı divanı ve Takıyyüddin es-Sübkî'nin *et-Tâ'iyye*'sinden de bazı ilavelerde bulunmuştur. *Siretü'l-Halebî*, Resûlullah'ın soyu, doğumu, annesi ve dedesi Abdülmuttalip, Ebu Talib'in yanında kaldığı dönem, peygamberliğin gelişi, ilk Müslümanlar, Hz. Ömer ve Hz. Hamza'nın Müslüman oluşu, Habeşistan hicreti, Taif seferi, isra ve miraç hadiseleri, Medine hicreti, Hz. Peygamber'in gazveleri, çeşitli hükümdarlara gönderdiği davet mektupları, Veda haccı, Hz. Peygamber'in yakınları, şairleri, müezzinleri ve aşere-i mübeşşere konularından oluşmaktadır.[313]

Zakir Kadiri *Hayat-ı Muhammed*'de, Nureddin el-Halebî'nin eserine Hz. Peygamber'in doğum tarihinden bahsederken yalnızca bir kez işaret etmiştir.[314]

Kuşkusuz Ugan *Hayat-ı Muhammed*'i yazarken başka bir takım kaynaklara da başvurmuş olmalıdır. Ancak ismini açıkça zikrettiği iki çalışma yalnızca yukarıda zikredilen iki kitaptır. Son olarak bu ikisi kadar önemli olmasa da, Ugan'ın Arap yarımadasının durumuna dair Heredot ve Batlamyus gibi eski çağın tarih ve coğrafya uzmanlarının görüşlerine atıfta bulunduğu belirtilmelidir.[315] Tabiidir ki bu atıflar siyerin içerisindeki olaylarla ilgili değil Arap yarımadasının eski dönemlerdeki beşerî ve coğrafî yönleriyle alakalıdır.

IV. ESERİN DİLİ VE ÜSLUBU

Zakir Kadiri Ugan, *Hayat-ı Muhammed*'i Arap harfleriyle Türkçe, Tatarca, Azerice kelimeler kullanarak yazmıştır. Bu tür yabancı kelimelerin bulunması eseri okumayı güçleştirmekle birlikte genel itibariyle ağdalı olmayan anlaşılır bir dil kullanarak, uzun tamlamalardan kaçınmıştır. Eserini oluştururken Kur'an-ı Kerim surelerine ve hadislere çokça atıf yaparak kimi yerde bunları Arapça olarak nakletmektedir. Eserini orta dereceli okullara

[312] Cevat İzgi, "Nurettin Halebî", *DİA*, XV, 232-233; C. Brockelmann, "Halebî, *İA*, İstanbul 1987, V/I, 123.

[313] Cevat İzgi, "Nurettin Halebî", *DİA*, XV, 233.

[314] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 41.

[315] bk. Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 6.

ders kitabı olması amacıyla yazdığı için üslubunda bunun tesiri de görülmektedir. Nitekim sebep yahut sonuçları maddelendirerek açıkça izah etmiş ve çoğu yerde konuyu ayrıntıya girmeden açıklamıştır. Öte yandan açıklayıcı ve öğretici bir anlatım biçimine sahip olmakla birlikte kimi zaman okuyucuyla sohbet eden bir anlatıma bürünmektedir. Eserin içerisinde, sonuç veya giriş kısımlarında çeşitli konulardaki düşüncelerini açık ve doğrudan ortaya koymuş, genel itibariyle eserin içeriğinde tartışmalara girmemiştir. Konuları mantıkî bir daire içinde ele alarak eseri hiçbir zaman mistik bir havaya veya duygusal tasvirlerin ağır bastığı bir iklime büründürmemiştir. Zakir Kadiri bir konuyu ele alırken öncelikle tarihçesine kısaca değinerek ardından nedenlerine ve konunun kendisine temas eder ve sonuç niteliğinde birkaç cümle yazarak konuyu toparlar. Ugan eserini konu esaslı oluşturmasının yanında kronolojik sıraya da dikkat etmiştir.

V. ÖNE ÇIKAN GÖRÜŞLERİ

Hayat-ı Muhammed'in muhtevası hakkında bilgi verdikten sonra Zakir Kadiri'nin öne çıkan görüş ve yaklaşımlarına yer vermek uygun olacaktır. Burada, temsil kabiliyeti taşıdığı düşünülen beş konu seçilmiştir: Hz. Peygamber'in risâlet öncesi hayatı ve vahyin gelişi, mucizeler, hicret ve Medine'deki İslam eğitimi, Hz. Peygamber'in eşleri, İfk hadisesi. Bu konuların seçilmiş olmasının sebebi, temsil kabiliyetlerinin yanı sıra modern dönemde tartışılan meseleler olmalarıdır. Ugan'ın görüşlerini daha da belirginleştirmek üzere, yukarıdaki beş konu yine tarafımızdan seçilen iki siyer çalışması ile mukayeseli olarak incelenmiştir. Bu çalışmalar, Ahmed Lütfullah'ın[316] (ö. 1963) *Hayat-ı Hazreti Muhammed*'i ile Muhammed Hamidullah'ın (ö. 2002) *İslam Peygamberi*'dir. Ahmed Lütfullah'ın seçilmesinin sebebi Ugan'la aynı dönemde yaşayıp benzer isimli bir siyer kitabı yazmış olmasıdır. Böylece eş zamanlı yazılmış eserler arasında bir mukayese amaçlanmıştır. Muhammed Hamidullah ise Türkçe'de mevcut en yaygın ve akademik hüviyete sahip siyer eseri olması dolayısıyla tercih edilmiştir. Böylelikle Ugan'ın *Hayat-ı Muhammed*'inin günümüzün önde gelen çalışmalarından biriyle mukayeseli olarak incelenmesi amaçlanmıştır.

A. Hz. Peygamber'in Risâlet Öncesi Hayatı ve Vahyin Gelişi

Bütün siyer kitaplarında olduğu gibi *Hayat-ı Muhammed*'de de Hz. Peygamber'in risâlet öncesi hayatı ile vahyin gelişi konuları ele alınmıştır. Bu çerçevede Resûlullah'ın soyu,

[316] Bu yazarın gerçek isminin Naci Kasım olduğu, tezin "giriş" bölümünde belirtilmişti.

doğumu, çocukluğu, evliliği, uzlet hayatı ve ilk vahiy Ugan tarafından özet olarak anlatılmıştır.

Hz. Peygamber'in nesebini Araplar'ın atalarından Adnan'a kadar zikreden Ugan, Resûlullah'ın doğum tarihi üzerinde dikkatlice durmuştur. Farklı görüşlere de işaret etmekle birlikte, Hz. Peygamber'in 20 Nisan 571 tarihine tekabül eden Rebiulevvel aynın 9. günü doğduğunu –muhtemelen Mahmut el-Felekî'den etkilenerek- benimsediği anlaşılan Ugan, Resûl-i Ekrem'in soyunun Hz. İsmail'den geldiğini vurgulamıştır.[317] Resûlullah'ın doğum tarihi Muhammed Hamidullah'ın *İslam Peygamberi*'inde 569 olarak nakledilmektedir. Hamidullah, bu tarihi vermesinin sebebi olarak, Hz. Peygamber'in veda haccı sırasında yani ölümünden üç ay evvel nesî uygulamasını kaldırması sebebiyle, O'nun hayatıyla ilgili olayların tarihlendirilmesinde nesî uygulanmış olan takvimin esas alınmaması gerektiğini belirtmiştir. Hamidullah, Resûlullah'ın doğum günü olarak Rebiulevvel'in ikinci, sekizinci veya onuncu gününü zikretse de, İbn Hişam'ın "12 Rebiulevvel Pazartesi" günü doğmuştur ibaresine atıf yapmasından bu tarihi kabul ettiği anlaşılmaktadır.[318] Ugan'ın çağdaşı olan siyer müelliflerinden Ahmet Lütfullah ise aynı şekilde doğum tarihi ile alakalı ihtilafların olduğunu bildirerek, Fil yılının başlangıcından itibaren elli küsur gün sonra, 571 miladi yılının 22 Nisan'ına denk gelen 12 Rebiulevvel'in Pazartesi gecesi sabaha doğru doğmuş olduğu görüşünü benimsemiştir.[319]

Yaz günlerinde Mekke çok sıcak olduğu için Araplar çocukları daha uygun iklimli sahralarda yaşayan kadınlara vererek süt emzirirlerdi. Efendimiz de Halime Hatun'a verilmiş, yanında büyüdüğü aileye de bereket getirmiştir. Resûlullah'ın altı ayda yürüdüğünü, dokuz ayda anlaşılır şekilde konuştuğunu belirten Ugan, O'nun altı yaşından itibaren Halime'nin yanından ayrıldığını kaydetmiştir.[320]

Sekiz yaşındayken dedesi Abdülmüttalib'in vefatı üzerine amcası Ebu Talib'in himayesine verilen Hz. Peygamber, yaşantısı ve dürüstlüğüyle Ebu Talib'i etkilerken onun ailesine de bereket getirdi. Ebu Talib ticaret için Şam'a giderken yolda Rahip Bahira'nın uyarısı üzerine yeğenini korumak maksadıyla mallarını orada satarak geri dönmüştü. Büyüdükçe halk arasında şöhreti artan Hz. Peygamber'e dürüstlüğünden dolayı insanlar

[317] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 40-41.

[318] Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 49, 651.

[319] Ahmed Lütfullah, *Hayat-ı Hazreti Muhammed (s.a.v)*, I-III, Resimli Kitab Matbaası, İstanbul 1331, I, 61.

[320] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 42-43.

"Muhammedü'l-emîn" demişlerdi.[321] Allah'ın elçisinin evliliğinden de bahseden Ugan, O'nun Hz. Hatice'nin kölesi Meysere ile ticaret yolculuğuna çıktığını, Meysere'nin bu yolculuk esnasında iyice tanıdığı Hz. Muhammed'in üstün ahlakını Hz. Hatice'ye anlattığını, Hz. Hatice'nin evlilik teklifi üzerine Hz. Peygamber'in de bu teklifi kabul ettiğini anlatır.[322]

Hayat-ı Muhammed'de Hz. Peygamber'in risâlet öncesindeki uzlet hayatına da değinilerek O'nun putlara hiçbir zaman tapmadığı, toplumda gördüğü bozukluklardan dolayı insanlardan zaman zaman uzaklaşıp uzlete çekildiği, yanına yeterli miktarda azık alıp Mekke'yi çevreleyen dağlara çıktığı vurgulanmıştır. Kâbe'nin tamiri sonrasında Hacer-i Esved'in eski yerine konulmasında Hz. Peygamber'in hakemliğine başvurulup verdiği hükümden memnun kalınması da toplumda ona duyulan güvenin bir yansıması olarak değerlendirilmiştir.[323]

Hz. Peygamber kırk yaşına geldiğinde insanların şiddetle ihtiyaç duyduğu hakiki mürşit ve elçi olarak Allah tarafından görevlendirilmiştir. Dünya zulümle dolduğunda insanları asla muallimden mahrum bırakmayan Allah Teâlâ ilk vahyi Ramazan ayında Hira dağında Hz. Peygamber'e Cebrail vasıtasıyla indirmiştir. Daha önceki kavimlere Hz. İbrahim, Hz. Nuh, Hz. Musa ve Hz. İsa gibi peygamberler gönderen Allah Teâlâ bu sefer Hz. Muhammed'i elçi olarak seçerek tüm insanlığa göndermiştir. Okuma yazma bilmeyen Hz. Peygamber muciz bir şekilde risâletini ilan etmişti.[324] Vahiy olgusu üzerinde de duran Zakir Kadiri, Hz. Peygamber'in ilk önce rüyalarının gerçek çıktığını, ardından uzlet yoluyla ruhen vahye hazırlandığını vurgulamıştır. Nitekim Hz. İsa'nın davete başlamadan önce dağlarda yürüyüp tefekkür etmesi örneğinde görüldüğü gibi her peygamber vahiy gelmeden önce inzivayı benimsemiş ve vahiy de uzlet halindeyken gelmiştir.[325]

Hayat-ı Muhammed'de ilk vahyin gelişi, ardından Hz Peygamber'in Hz. Hatice ile olan diyaloğu, daha sonra ise Hz. Hatice'nin Varaka b. Nevfel'e giderek durumu anlatması ve ondan aldığı cevap, diğer siyer eserlerindekine benzer şekilde anlatılmıştır.[326] Zakir Kadiri o dönemde herkesin toplumu ıslah edecek bir peygamber beklediğini, beklenen peygamberin vasıflarını saydıklarını, nitekim hem Tevrat'ta hem de Kur'an'da bu hususta çok sayıda ayet

[321] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 43-44.

[322] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 44.

[323] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 44-45.

[324] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 46-47.

[325] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 47.

[326] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 47-48.

bulunduğunu belirtmiştir.[327] Görüldüğü gibi yazar, oldukça özet bir şekilde Hz. Peygamber'in vahiy öncesi hayatına temas etmiş, detaylardan uzak durarak bir ders kitabının sınırları çerçevesinde kalmayı yeğlemiştir.

B. Mucizeler

Siyer kitaplarının, üzerinde dikkatle durulması gereken konularından biri de Hz. Peygamber'in mucizeleridir. Peygamberliğin alametlerinden sayılan mucizeler gerek klasik literatürde gerekse modern dönemde çokça tartışılmış, farklı değerlendirmelere konu olmuştur. Ugan, mucizeyi Allah tarafından O'nun seçtiği kullara verilen olağan şeylere nispeten daha farklı olan ve ilm-i ilahîden verilen bir şey olarak tanımlamıştır. İnsanların bir kurtarıcı beklediklerini, ancak geldiğinde de onu düşman görmelerini insanın tabiatındaki bir durum olarak görür. Örneğin Yahudiler Hz. İsa'yı yıllarca beklemişler, Rumlar'ın zulümlerine karşı bu bekleyiş onların teselli kaynağı olmuş olmasına rağmen Hz. İsa gelince nefislerine köle oldukları için ona düşman olmuşlardır. Aynı şekilde Araplar arasında da bir peygamberin geleceğini bilenler varsa da Hz. Muhammed geldiğinde ona da düşman olmuşlardır.[328] Nitekim insanlar alıştıkları düzenden, atalarının yolundan gitmekten hoşlanırlar ve bunlardan kopmak onlara ağır gelir. Ayrıca bozuk düzenleri ıslah etmek için gönderilen peygamberlerin düsturları bazı kimselerin işine gelmediği için bunların doğru olduğunu bilmelerine rağmen karşı çıkmalarına sebep olmuştur. Çünkü peygamberlerin sosyal düzeni sağlayacak adalet, terbiye, insan olma açısından eşitlik gibi düsturlar getirmeleri, zayıf kimseleri rahatlatırken güç sahiplerinin adaletsizliklerini engellemektedir. Öte yandan insanların, resulden tam bir kudrete sahip, istediği zaman helak istediği zaman ıslah edebilecek, olağan üstü olayları istediği anda yapabilecek birisini anlamaları da hatalı bir telakkidir. Zira resullerin mucizeleri ancak Allah'ın dilemesiyle meydana gelebilir.[329]

Ugan'a göre, Hz. Peygamber'in en büyük mucizesi Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an'ın getirdiği inkılap bu güne kadar dünyada eşine rastlanmayan bir harekettir. Bu inkılap en esaslı şekilde hakiki medeniyeti sunmuştur. Hz. Muhammed'in insanlar arasında hürmetli, itibarlı iken mütevazı bir yaşamı seçip cefa ve azap görmesine rağmen davetinde sebatı da büyük mucizelerindendir.[330]

---

[327] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 48.

[328] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 57.

[329] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 57-58.

[330] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 60.

Öte yandan Yahudiler Hz. İsa'nın tıbbî mucizelerini nasıl hafife aldılarsa Araplar da Hz. Peygamber'in Kur'an mucizesini hafife aldılar ve ondan hissî bir takım mucizeler istediler. Resûlullah ise mucizesinin Kur'an-ı Kerim olduğunu söyleyerek, hafife aldıkları Kur'an-ı Kerim'e karşı onlardan bir sûre, bir söz söylemelerini istedi, ancak onlar ne kadar uğraşsalar da ne üç kısa ayet ne de uzun bir ayet getiremediler.[331]

Kur'an-ı Kerim, Allah'ın varlığı, birliği, melekler, çeşitli canlılar, beşer tarihi, kardeşlik, eşitlik, hürriyet, edep ve ibadet gibi mühim konuları yüksek belagati ile kısa ve öz bir şekilde beyan etmiştir. Manası ve üslubunun muciz olduğunu anlamak için Asr, Fatiha gibi surelere bakmak yeterlidir. Okuma bilmeyen yetim bir çocuğun o güne kadar hiçbir filozofun söylemediği şeyleri beyan etmesi mucizedir. Dünya putperestlik içindeyken vahdaniyet akidesini ortaya koyması Kur'an'ın mucize ve O'nun resûl olduğuna delildir. Ayrıca bütün dünyanın zulüm ve baskıcı bir yönetim içinde olduğu bir sırada şura hükümetini tesisi, yüksek belagati ve sosyal hayata dair inen bir ayetin ölümsüz bir kaide olması onun mucizelerindendir.[332]

Zakir Kadiri, ilk bakışta normal gibi gözükebilecek bazı hususların aslında fevkaladelikler içerdiğini vurgulamıştır. Sözgelimi Hz. Peygamber'in karakter olgunluğu, akıl ve anlayışının mükemmeliyeti, tevazuu, fesahati ve belagati, başarılarının büyüklüğü, ahlakı, sabır ve sebatı, adaleti ve merhameti onun fevkaladeliklerinden bazılarıdır.[333] Ayrıca onun ortaya koyduğu bir takım değerler de kıymeti günümüzde anlaşılan sosyal prensiplere işaret ettiği için mucizevi yönler taşımaktadır. Mesela yeni ortaya koyulan parlamento, şûra usulleri ve kardeşlik esaslarını öğretip uygulaması, hürriyet ve din gibi en yüce kanunları bütün dünyanın hurafeler içinde olduğu bir dönemde meydana çıkarması büyük bir fevkalâdeliktir. Kendisini öldürmeye kalkıp yurdundan çıkaranlara karşı güç sahibi olup şehrini yeniden fethettiğinde hürriyet ve insaniyetin anlamını göstererek onları özgür bırakması da bu kabildendir.[334]

Zakir Kadiri'nin yukarıda vurguladığı hususları mucizeler olarak öne çıkarması, yaşadığı dönemde revaçta bulunan fikriyat ve yaklaşımların benzerlerinin İslam'da da bulunduğunu gösterme arzusundan kaynaklanmış olmalıdır. Parlamento ve şûra usulleri gibi prensiplere atıf yapması, İslam'ın insana verdiği değerin öne çıkarılması bakımından faydalı olsa da modern dönemde ortaya çıkmış siyaset yöntemlerinin meşrulaştırılması sonucunu da

[331] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 58.

[332] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 58-59.

[333] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 135.

[334] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 135-136.

beraberinde getirmektedir. Bu yüzden döneminin konjoktürel şartları, her yazar üzerinde etkili olduğu gibi Ugan üzerinde de etkili olmuşa benzemektedir.

Yukarıda geçtiği üzere, Zakir Kadiri mucizeler konusunda akli mucizelerle sınırlı kalıp hissi mucizelere değinmemektedir. Kur'an-ı Kerim'in fesahati ve Hz. Peygamber'in yüce ahlakı üzerinde dururken, diğer siyer kitaplarında temas edilen kalbinin yarılması, miraç hadisesi ve ayın yarılması gibi mucizelere *Hayat-ı Muhammed*'de yer vermemiştir. Bunun sebebi, onun yenilikçi zihniyet yapısı olabileceği gibi *Hayat-ı Muhammed*'i orta dereceli okullara ders kitabı olarak yazması da olabilir. Hz. Peygamber'in beşer yönüne vurgu yapması, Zakir Kadiri'nin peygamber tasavvurunun bir sonucu olarak değerlendirilebilir; ancak onun, kitabında yer vermediği hissi mucizeleri reddettiğine dair herhangi bir ifadesi de bulunmamaktadır. Belki de o, muhatap kitlesini ve dönemin şartlarını dikkate alarak Resûlullah'ın beşer yönüne vurgu yapmayı tercih etmiş, O'na insanüstü özellikler atfetmekten mümkün mertebe kaçınmıştır. Ugan'a göre, Hz. Peygamber'in üstün ahlakı ile Kur'an-ı Kerim, O'nun bütün insanlardan üstün ve Allah'ın peygamberi olduğuna dair en büyük delildir.

Muhammed Hamidullah mucizeler konusunda bunlara kesinlikle inandığını ancak bu mucizelerin kişiyi zorla inanmaya ittiğini ve bunun da çok bir kıymeti olmadığını söylerken, siyer yazarlarının mucize üzerinde çok fazla durmamalarını gerektiren nedenlere değinir. Bunlardan en önemlisinin Resûlullah'ın hayatının örnekliği olduğunu ve O'nun bıraktığı ilahi mesajın kendilerini daha çok ilgilendirdiğini zikreder. Bununla beraber Hamidullah eserinde, Ugan'ın *Hayat-ı Muhammed'*de zikretmediği, ancak ona göre en güvenilir siyer kitaplarında bahsedilen hissi mucizelere temas etmiştir. Bunlara birkaç örnek vermek gerekirse, Hz. Peygamber'in bir müşriğin kızını diriltmesi halinde dini kabul edeceğini bildirmesi üzerine kızın mezardan çıkıp dünyaya dönmek istemediğini bildirmesi üzerine tekrar mezara girmesi, Resûlullah'ın doğuştan dilsiz bir çocuğa "ben kimim?" diye sorduktan sonra çocuğun dile gelip "şehadet ederim ki sen Allah'ın elçisisin" demesi, Mekke'deki güreş şampiyonlarından birinin kendisini yenmesi halinde iman edeceğini bildirmesi üzerine kimsenin yenemediği güreşçiyi üç kez yenmesi, bazı Mekkeliler'in ayı yarmasını istemesi üzerine dolunay halindeki aya işaret etmesiyle ayın ikiye ayrılması (burada ayın yüzeyinde uzun bir çatlak izinin bulunmasına ve apollo-15 ekibinin bu çatlak hakkında araştırma yapmasına değinmiştir), bir savaş sırasında gözü yuvasından çıkan sahabînin gözünü yerine koyması hadiseleri zikredilebilir. Ayrıca mirac hadisesini en büyük mucize olarak kabul etmiş, bunu ilahi ödül olarak adlandırmış, isra ve miraçtan ayrıntılarıyla ve görüş farklılıklarını da vererek

zikretmiştir.[335] Ayrıca daha doğumdan itibaren mucizelerin olduğunu söyleyerek Amine Hatun'un doğum esnasında doğum sancısı çekmemesi, Peygamberimizin sünnetli olarak doğması, meleklerin onu yıkaması ve iki omzunun arasına risâlet mührünü vurması, sütannesi yanındayken göğsünün yarılıp melekler tarafından yıkanması hadiselerine değinmiştir.[336] Ahmed Lütfullah da Hz. Peygamber'in doğmadan evvelki mucizeleri olmak üzere doğum esnasındaki Hz. Amine'ye görünen melekler, onun sancı çekmemesi, şakk-ı sadr, şakk-ı kamer, isra ve mirac, ağaçların kendisine selamı, kimsenin olmadığı yerde sesler duyması, gerçek olan rüyaları gibi mucizelerini zikretmiştir.[337]

C. Hicret ve Medine'deki İslam Eğitimi

Mekke'den Medine'ye hicret, siyer-i nebinin dönüm noktalarından biridir. Hicretle birlikte İslam daveti yeni bir aşamaya girmiş ve İslam tüm yönleriyle özgürce yaşanmaya başlamıştır. *Hayat-ı Muhammed*'de hicret konusuna geniş yer ayrılmış, sonrasında Medine'de gerçekleşen İslamî eğitim faaliyetleri üzerinde de durulmuştur. Aşağıda, yazarın bu konuya dair söyledikleri özetlenecektir.

Ugan, Medine'nin fiziki ve beşerî coğrafyasından bahsettikten sonra,[338] hicret öncesinde Mekke'deki durumu hatırlatır. Ebu Talib'in vefatıyla himayesiz kalan Müslümanlar Mekkeliler'in zulümlerine maruz kalmışlar ve adeta orada sıkışmışlardı. Allah Resûlu hac mevsiminde Mekke'ye gelen çeşitli kabilelere İslamiyet'i tebliğ ediyor, onun faaliyetlerine tepkisiz kalmayan Medineli sekiz kişi ile görüşmesinden olumlu bir sonuçla çıkıyordu. Medineli bu ilk Müslümanlar sayesinde bu şehirde İslamiyet'i benimseyenler olmuş, bir sonraki sene hac mevsiminde on iki kişi gelerek Akabe mevkiinde Hz. Peygamber'e biat etmişlerdi. Diğer sene ise yetmiş üç erkek ve iki kadın yine Akabe'de "Allah'ın varlığına, birliğine, zina etmeyeceklerine, çocuklarını öldürmeyeceklerine, yalan söylemeyip iftira etmeyeceklerine, Resûlu himaye edeceklerine ve hakikat yolunda hiçbir şeyden korkmayacaklarına" dair biat ettiler. Her aşiret için birer tane olmak üzere toplam on iki temsilciye Hz. Peygamber "siz kavminize havarilerin Hz. İsa'ya kefil olduğu gibi kefilsiniz, ben de kendi kavmime kefilim" dedi. Her ne kadar bu faaliyetler Mekkeliler'den gizlenmek istense de onlar duymuşlar ve şiddetlerini daha da arttırmışlardı.[339]

---

[335] Hamidullah, s. 114-135.

[336] Hamidullah, s. 50.

[337] Ahmed Lütfullah, s. 55-58, 63, 70-71, 230-231, 203-207, 104.

[338] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 61.

[339] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 61-62.

Mekkeliler'in baskısının artması üzerine sahabeye hicret izni verildi, onlar da parça parça Medine'ye hicret ettiler. Mekke'de Müslümanlar'dan Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ali ve hicretten mahrum edilen kişiler kalmıştı. Ugan'a göre Resûlullah'ın herkesi gönderip kendisinin düşman içinde kalması büyük bir yiğitliktir. Mekkeliler yaptıkları istişare sonucunda her kabileden bir kişi seçerek bunların Hz. Peygamber'i öldürmesine karar verdiler. Allah Resûlu ise bu durumdan vahiy yoluyla haberdar olup hicret için Hz. Ebu Bekir ile Allah'ın emriyle elli üç yaşında yola çıktı. Sevr mağarasında üç gün kaldıktan sonra Benî Ahmer sahili yolundan yaklaşık bir hafta yürüyüp Kûba'ya geldiler. Burada dört gün istirahatten sonra Kûba mescidini bina ettiren Hz. Peygamber Cuma günü Medine'ye gitmek üzere yola çıktı, yolda Benî Sâlim kabilesinde yüz altı kişi ile Cuma namazını kıldı. Medine'ye ulaştığında halk onu coşkuyla karşılamış, herkes evinde O'nu misafir etmek üzere davette bulunmasına rağmen devesinin çöktüğü yere yakın olan Ebu Eyyûb el-Ensari'nin evinde kendi mescidi ve evi yapılana kadar kalmıştır. Mescidin yapılışında bizzat çalışan Hz. Peygamber yedi ay sonra inşaat tamamlanınca kendi evine geçmiştir.[340]

Ugan, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinin sebeplerini şu şekilde sıralamıştır: Mekke'de durmak İslamiyet'in yayılmasına engeldi, Mekkeliler'in zulümleri haddini aşınca Hz. Peygamber Ukaz gibi pazarlar ve hac mevsiminde diğer kabilelere tebliğde bulunmasına rağmen onların hiç biri Medineliler gibi kabul etmemişti, Medineliler Araplar'dan peygamber geleceğini Yahudiler'den duydukları için bu durumu daha iyi karşıladılar. Medineliler Kahtan, Mekkeliler ise Adnan neslinden geldikleri için aralarında çekememezlik vardı. Medineliler İslam'ın yayılması halinde iktisadi durumlarının bozulmasından korkmuyorlardı.[341] Hamidullah ise Hz. Peygamber'in Medine'de herhangi bir engelle karşılaşmamasının sebeplerinden biri olarak, orada siyasî birliğin bulunmamasını, kabileler arasında sürekli tartışmaların çıkmasını, bu durumdan özellikle kabilelerin önde gelenlerinin bıkmış olmasını zikretmiştir. Eğer önceden Medine'de bir yönetici olsaydı, o yönetici bundan kolayca vazgeçemezdi. Hamidullah'a göre Medine'deki bu durum ilahi bir lütuftu.[342]

Ugan'ın söylediklerine dönecek olursak, Resûlullah Medine'de ilk iş olarak Muhacirler ve Ensar arasında kardeşlik ve eşitliği tesis etmiş, Ensar Resûlullah'a olan sevgi ve saygılarından ötürü muhacirlere kucak açmış, mallarını onlarla paylaşmıştır. İslam'ın hızlı yayılmasında fertler arasındaki kardeşlik duygusu ve iman kalitesinin üst seviyede olması

[340] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 63-64.

[341] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 65.

[342] Hamidullah, s. 163-166.

büyük rol oynamıştır.[343] Medine'deki münafıklar ise Hz. Peygamber'e karşı kin beslerken İslam'ın yok olması için ellerinden geleni yapmışlardır. Münafıkların başı konumunda bulunan Hazreçli Abdullah b. Ubey b. Selûl, yandaşlarıyla birlikte Müslümanlar'a zarar vermeye çalışıyorlardı. Onları Müslümanlar arasından atmak o günün şartları açısından uygun olmadığı için Resûlullah onlara dokunmuyor ancak işlerini duyurmamaya gayret gösteriyordu. Bir diğer tehlike olan Yahudiler ile de şu şekilde bir anlaşma yapmıştır: Müslümanlar'ın düşmanlarına yardım etmeyecekler, Medine'ye bir saldırı olduğunda Müslümanlara yardım edeceklerdir. Ugan'a göre, münafıklar ve Medine Yahudileri hakkında en önemli bilgi kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir; nitekim Bakara Suresi'nin birinci cüzü bunlar hakkında önemli tespitlerle doludur.[344] Hamidullah eserinde Ugan'ın temas ettiği anlaşmaya ayrıntılarıyla işaret etmiştir. Yahudiler ile birlikte Müslümanları ve diğerlerini de kapsayan şehir-devlet oluşturulması amacının bir ayağı olan bu sözleşme, Hamidullah'a göre yeryüzünde bir devletin ürettiği günümüze ulaşan ilk yazılı anayasadır.[345] Hamidullah anlaşmanın Yahudiler ile ilgili kısımlarının Ensar ve Muhaciri ilgilendiren maddelerden bağımsız bir nitelik taşıdığına değinerek bu kısımla asıl anayasanın genişletilmiş şekli olduğunu ve Müslüman şehir devletine katılan bu birimlerin haklarını ve sorumluluklarını belirten ek maddeler olduğunu zikretmiştir. Bu sözleşmenin Yahudiler tarafından imzalanmasında Yahudi şair ve reisi Ka'b b. el-Eşref'in Müslümanlarca öldürülmesi etkili olmuştur; zira korkuya kapılan Yahudiler Müslümanlar'a imtiyaz veren böyle bir sözleşmeyi, hem de hicretin ilk günlerinde kabul etmezlerdi.[346] Ahmed Lütfullah ise Müslüman olmayı kabul etmeyen Yahudiler'e karşı Hz. Peygamber'in onların umduğundan daha fazla hürmet edip Müslümanlar'a denk hukuk ve imtiyaz verdiğini, hatta onlarla ittifak ettiğini, onların ise bu ittifakı belirli şartlar ileri sürerek hicretin birinci yılında kabul ettiklerini zikreder.[347]

Zakir Kadiri Hz. Peygamber'in hicret sonrasında Medine'deki Müslümanlar'ı nasıl eğittiği üzerinde de durmuştur. Namaz Mekke'de farz kılınmışsa da ancak Medine'de cemaat ile kılınabilmiş, insanlar Resûlullah'ın imamlığında namazlarını kılmış, namaz sonrasında ise O'nun vaazlarını dinlemişlerdir. O zamanki namaz manası anlaşılmadan kılınmıyordu; Medineliler Allah'ın sözünü anlıyorlar ve namazın tüm kötülüklerden koruduğunu biliyorlardı. Yeni İslam'a girmiş olup Arap dilini anlamayanlara kendi dillerinde ibadet etme

[343] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 66-67.

[344] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 68-69.

[345] Hamidullah, s. 167. Ayrıntılı bilgi için bk. s. 166-184.

[346] Hamidullah, s. 172-173.

[347] Ahmed Lütfullah, II, 398-399, 403.

ruhsatı verilmişti (Ugan burada İmam Azam Ebu Hanife'ye "mezhep başımız" diye atıf yapmaktadır).[348] Cuma namazı ve bayram namazı gibi vesilelerle de din insanlara anlatılıyor, böylece yaygın bir eğitim gerçekleştirilmiş oluyordu.[349]

Resûlullah kendisinin gidemediği yerlere elçilerini gönderiyor, fermanlarını okutuyor, gidebildiği yerlerde ise üstün manalı hutbeler irad edip insanları aydınlatıyordu. Allah Resûlu önemli işlerde halk ile istişare ederdi; O'nun mescidi bir ibadet mekânı olduğu gibi, Ugan'ın deyimiyle aynı zamanda "bir parlamento" idi.[350]

Hz. Peygamber ümmetini çok sever ve onların tüm kötü davranışlarına rağmen onlara hakikat yolunu bulmaları için devamlı dua ederdi. Her zaman halkla ilgilenir, hatırlarını sorar, kadınlara ve çocuklara son derece saygılı davranır, onların evlerine ziyarete gittiğinde çocukları etrafına oturturdu. Namazda çocuk ağlaması duysa annesine zahmet olmasın diye namazı kısa tutardı. Allah Resûlu'nun kadınlar ile erkeklere hemen hemen denk haklar verip, ağırlığı erkeklere yüklemesi, kadınlara ve çocuklara adalet ve güzellikle muamelede bulunulmasını emretmesi, O'nun kadınlara karşı olan merhametinin göstergesidir. Ayrıca Hz. Peygamber'in erkeklere biat ettirdiği gibi kadınlara da biat ettirmesi, her türlü haklara onları da sahip kılması kadınların toplumdaki varlıklarına ve derecelerine işaret etmesi demektir.[351]

Nikâh, boşanma, kadın ve çocuk hakları, savaş, memleket idaresi, yabancı halk ve hükümetlere davranış şekilleri, kardeşlik, emlak, yetim, riba, muaşeret, ceza kanunları gibi birçok konu Medine'de meşru olup uygulamaya konulmuştur. İnen hükümler asırlarca meydana gelecek vakalar için düstur niteliğinde olup her zaman uygulanma kapasitesine sahip, muciz prensipler olarak gelmişlerdir.[352]

D. Hz. Peygamber'in Eşleri

Siyer-i nebinin önemli konularından biri, Hz. Peygamber'in eşleri ve aile hayatıdır. *Hayat-ı Muhammed*'de de Hz. Peygamber'in evliliklerinden bahsedilmiş ve hanımları hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Ugan'a göre, her kavmin kendine özgü kuralları vardır ve herkes bu kurallara uymak zorundadır. Yeni bir inkılap yapmak isteyenler kavimlerinin

[348] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 70. Ugan burada Ebu Hanife'nin, namazda Fâtiha'nın başka bir dildeki mealinin okunabileceği görüşüne işaret etmektedir. Ancak Ebu Hanife'nin bilâhare bu kanaatini değiştirdiği de söylenmiştir; konu hakkında bk. Ferhat Koca, "İbadet", *DİA*, XIX, 245-246.

[349] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 70-71.

[350] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 71-72.

[351] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 72-73.

[352] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 73.

ruhuna uygun kanunlar ve tedbirler almak zorundadır. Araplar'da da evlilik müessesesi eskiden beri mevcut olan önemli bir sosyal ilişki türüdür.[353]

Hz. Peygamber'in evlilik hayatı ile ilgili olarak öne çıkan hususlardan biri onun çok evliliğidir. Konuya değinen Zakir Kadiri, Resûlullah'ın şefkati, çaresiz kadınlara acıması, kadınlar vasıtasıyla dini yaymak istemesi gibi sebeplerle çok eş almaya mecbur kaldığını söylemektedir. Nitekim kendisinden yaşça büyük bir hanım alıp elli yaşına kadar başka hiç kimseyle evlenmemiş olması, onun şehveti sebebiyle değil, bir takım içtimai gayelerle evlilikler yaptığının göstergesidir. Hz. Peygamber'i, şehvetine esir düşmüş bir kimse olarak tasvir edenler aslında kendi zihin yapılarını ortaya koymaktadırlar.[354]

Zakir Kadiri, Hz. Peygamber'in çok hanımla evlenmesinin gerekçeleri olarak şunları sıralar: Evlilik vasıtasıyla akrabalarını çoğaltıp kuvvet ve iktidar elde etmek, talim-i Muhammedî ile hanımlarını terbiye ederek sosyal yapının temeli olan kadın vasıtasıyla toplumu ıslah etmek, evlilik vesilesiyle anlaşma yaparak binlerce kişiyi dine davet etmek, muhterem sahabîlerin vefatı vb. sebeplerle sahipsiz kalan kadınları himayesine almak ve Arap büyüklerinin gönlünü almak.[355] Konuya dair genel yaklaşımını bu şekilde ortaya koyan Ugan, Resûlullah'ın hanımlarını tek tek sayarak haklarında kısa bilgi vermiştir. Aşağıda, *Hayat-ı Muhammed*'de isimleri geçen hanımlar, haklarında oradaki özet bilgi sunularak zikredilmiştir.[356]

1. Hz. Hatice: Araplar'ın önemli tüccarlarından olan Hz. Hatice ile evlendiğinde Resûlullah 25, Hz. Hatice ise 40 yaşında dul bir hanımdı. Hz. Hatice 65 yaşında vefat edene kadar Hz. Peygamber'le yaşadı ve başka hanım almadı. Resûlullah'ın İbrahim dışındaki çocuklarının annesi olan Hz. Hatice, Hz. Peygamber'e ilk iman eden ve O'nu daima destekleyen bir hanım olmuştur.

Muhammed Hamidullah, Hz. Hatice'nin evlendiğinde yaşının İbn Habîb'den gelen habere göre yirmi sekiz olduğunu zikrettikten sonra onun yaşını kırk olarak kabul edenlerin görüşünü benimsemiş gözükmektedir.[357] Ahmed Lütfullah da Hz. Hatice'nin yaşı hakkında ihtilafın olduğunu, kimilerine göre otuz sekiz kimilerine göre kırk yaşında olduğunu zikretmiştir. Ayrıca Hz. Hatice'nin vefatındaki yaşı hakkında da görüş farklılıkları olduğunu belirterek bazılarının kırk dokuz yaşında vefat ettiğini söylediklerini nakletmiştir. Lütfullah'ın

[353] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 124.

[354] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 124-125.

[355] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 125.

[356] Aşağıdaki on bir maddede sunulacak bilgiler için bk. Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 125-128.

[357] Hamidullah, s. 66, 561.

ifadelerinden onun Hz Hatice'nin yaşının kırk olduğu görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır.[358]

2. Hz. Sevde: Mekkeliler'in zulmünden kaçtığı Habeşistan'da eşi vefat edince, kardeşleri İslam düşmanı olduğu için sahipsiz kalmıştı.

3. Hz. Aişe: Hz. Ebu Bekir'in, kızını ümmehat-ı mü'minînden görmek istemesi üzerine Hz. Peygamber onunla evlenmiştir.

4. Hz. Hafsa: Kocası Bedir savaşında vefat ettikten sonra babası Hz. Ömer'in isteği üzerine Hz. Peygamber ile evlenmiştir. Cesur ve keskin sözlü bir hanımdır.

5. Ümmü Seleme: Onun eşi de Habeşistan'a hicret ettikten sonra vefat etmiş ve bu yüzden Ümmü Seleme dul kalmıştı.

6. Ümmü Habibe: Eşinin Habeşistan'da Hıristiyanlığa geçmesi üzerine kocasından ayrılarak Resûlullah ile nikâhlanmıştır.

7. Zeynep bint Cahş: Hz. Peygamber'in halasının kızı olan Zeynep bint Cahş, Hz. Peygamber'in yardımıyla evlatlığı Zeyd ile nikâhlanmışken geçinemedikleri için boşanmışlardır. Arap adetlerine göre kişinin, evlatlığının boşadığı kadını alması doğru olmasa da Resûlullah bu telakkiyi ortadan kaldırmak için Allah'ın emrine itaaten Zeynep ile evlenmiştir.

8. Zeynep bint Huzeyme: Kocası Uhud savaşında şehit olunca Resûlullah onunla evlenmiştir; zahid karakteri sebebiyle "ümmü'l-mesakin" [fakir-fukara dostu] diye bilinir.

9. Meymune bint Hâris: Resûlullah'ın en son nikâhlandığı hanımıdır.

10. Cüveyriye bint Hâris: Asıl ismi Berre olup Beni Mustalik lideri el-Haris'in kızıdır.

11. Safiye bint Huyeyy: Beni Nadîr kabilesinin liderinin kızı olup kocası Hayber savaşında öldürülmüş, kendisi de esir alınmıştı. Resûlullah, kabilesi nezdinde itibarlı bir kişinin kızını alarak ümmehât-ı mü'minine dâhil etmiştir.

12. Mariye: Mısır emiri Mukavkıs tarafından hediye edilen cariyedir; Resûlullah'ın oğlu İbrahim'in annesidir.

Zakir Kadiri, Resûlullah'ın tüm hanımlarına eşit muamelede bulunup, kocalık hukukunu tamamen yerine getirdiğini belirttikten sonra onların çoğuyla dul haldelerken nikâhlandığının altını çizmiştir.[359] Eserinin diğer yerlerinde olduğu gibi burada da detaylara ve tartışmalı konulara girmekten kaçınan Ugan, sözgelimi Hz. Aişe ile Hz. Hatice'nin evlendikleri zamanki yaşları hakkında öne sürülen farklı görüşleri tartışmamıştır.

[358] Ahmed Lütfullah, I, 90-91.

[359] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 128.

Resûlullah'la evlendikleri zaman Hz. Aişe'nin dokuz, Hz. Hatice'nin ise kırk yaşında olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in çocukları hakkında da geniş bilgi sunmamış, yalnızca hangi hanımlardan olduklarını söylemiştir.

Hz. Aişe'nin nikâhlandığı zamanki yaşıyla ilgili olarak Muhammed Hamidullah yedi yaşında olduğunu belirtmiş, ancak ergenlik çağına kadar ebeveyninin yanında kaldığını ve daha sonra Resûlullah'ın yanına gidebildiğini nakletmiştir. Ayrıca Hamidullah evlilik teklifinin Hz. Peygamber'den geldiğini söylemiştir.[360] Ahmed Lütfullah'a göre, Resûlullah Hz. Aişe ile o altı yaşındayken nikâhlanmış, ancak Hz. Aişe ergenlik çağına gelinceye kadar yani hicretin birinci yılına kadar babasının evinde kalmıştır.[361]

E. İfk Hadisesi

Siyer-i nebînin önemli konularından biri de Hz. Aişe'ye iftira atılması olayıdır. Zakir Kadiri bu hadiseyi Benî Mustalik seferi sonrasında yaşanan iki mühim olaydan ikincisi olarak kaydeder. Birinci olay ise Münafikûn Suresi'nin ilk ayetlerinin inmesine vesile olmuş olan Müslümanlar arasındaki tartışmadır. Bu tartışma münafıkların, özellikle de onların reisi konumunda bulunan Abdullah b. Übey'in yüzünden alevlenmiş ve Müslümanlar arasında nifak tohumları atılmak istenmiştir. İşte buna benzer bir durum yine aynı seferin dönüşünde Hz. Aişe'ye zina iftirası atılmasıyla gerçekleşmiştir. Zakir Kadiri ifk hadisesini özet olarak şu şekilde anlatır:

Resûlullah ve askerleri Beni Mustalik seferi sonrasında Medine'ye dönüş yolunda bir gece konakladılar. Hz. Aişe ihtiyaç gidermek için askerlerin yanından uzaklaştı, dönerken kolyesinin düştüğünü fark etti ve aramaya koyuldu. O kolyesini ararken Resûlullah ve askerleri konaklama yerinden ayrıldılar; Hz. Aişe ise çok zayıf olduğundan devenin üstünde olmadığı anlaşılamadı. Hz. Aişe konak yerine döndüğünde askerin gittiğini görünce kendisini almaya gelirler ümidiyle beklemeye koyuldu ve beklerken uykuya daldı. Arapların âdeti üzere ordu arkasından ordunun dökülen eşyaları toplamak için görevlendirilmiş olan Safvan b. Muattal Hz. Aişe'yi uyur halde görünce, Bakara Suresi 156. ayetini okudu. Hz. Aişe uyanınca Safvan'ın devesine binerek orduya yetişmek üzere yola koyuldular. Ordu dinlenmek için duraklayınca Safvan ve Hz. Aişe onlara yetişti. Abdullah b. Übey gibi bazı münafıklar fitne çıkararak Hz. Aişe'ye iftira ettiler, bazı sahabîler de bu söylentilere kapıldılar. Hz. Aişe Medine'ye döndüğünde hastalandı ve bu iftiraları duymadı. Biraz iyileştiğinde Hz.

[360] Hamidullah, s. 562-563.

[361] Ahmed Lütfullah, I, 202.

Peygamber'in kendisini ziyaret etmesini bekledi, ancak Ümmü Mistah'dan olanları işitmesi üzerine hastalığı daha da arttı ve Hz. Peygamber'den ailesinin evine gitmek için izin aldı. Annesi onu teselli etmeye çalışırken Resûlullah da güvendiği kişilerle istişare etti. Hz. Aişe'nin temizliğine inanan Usame b. Zeyd, "ehlin hakkında hayırdan başka bir şey bilmeyiz" derken, Hz. Ali "Allah senin evliliğine bir sınır koymamıştır, Aişe gibi çok kadın var; ancak emin olmak istersen Aişe'nin cariyesi Berire'den soruşturabilirsin" demiştir. Bazı tarih âlimleri Cemel vakasında Hz. Aişe'nin tutumunun Hz. Ali'nin bu olaydaki tercihinden kaynaklandığını söylerler. Daha sonra Hz. Peygamber minbere çıkarak ehlinin ve Safvan'ın temizliğini belirten bir konuşma yaptı. Bu konuşma sırasında Evs ve Hazrec kabileleri aralarında tartışma çıktı. Hz. Peygamber duruma kendi tedbirleri ile müdahale etmese fitne çıkıp kötü sonuçlar doğacaktı.[362]

Zakir Kadiri, olayın devamında Hz. Aişe'nin iki gün ağladığını, Resûlullah'ın Hz. Ebu Bekir'in evine gelerek Hz. Aişe ile "Temiz isen Allah seni temizler, günahkâr isen tevbe etmelisin" mealinde bir konuşma yaptığını, Hz. Aişe'nin ise durumunu Hz. Yusuf'un durumuna benzeterek Allah'ın kendisini aklayacağını söylediğini yazar. Resûlullah evden ayrılınca Nur Suresi'nin Hz. Aişe'yi temize çıkaran ayetleri indirilmiş ve Hz. Peygamber de bunları sevinçle tebliğ etmiştir. Hz. Aişe, Resûlullah'a teşekkür etmesini söyleyen ebeveynine "beni temizleyen Allah'tır, O'na şükürler olsun" dedi. Resûlullah bu olayı açıktan söyleyen üç kişiye seksen kamçı ceza verdi. Hz. Aişe'nin temizliği konusunda Müslümanlar arasında herhangi bir şüphe bulunmamaktadır.[363]

Muhammed Hamidullah ise Resûlullah'ın Medine'ye döndüğünde durumu uzunca araştırıp gerçeği öğrendiğini, Kur'an ayetleriyle ise hakikatin apaçık göründüğünü söylemiştir.[364] Ahmed Lütfullah ise ifk hadisesini Hz. Aişe'nin rivayetini naklederek zikretmeyi tercih etmiş ve bu konuda yorum yapmamıştır.[365]

Zakir Kadiri, ifk hadisesi ve diğer bazı olaylar vesilesiyle Hz. Aişe hakkında çirkin kanaatler öne süren Şîa'nın görüşlerini tartışma konusu yapmamıştır. Öte yandan münafıkların her fırsatta böyle durumları kullanarak fitne çıkarmaya çalışacaklarını belirtmiştir. Ona göre diğer kadınlar gibi Hz. Aişe de ziynetlerini seviyordu ve Hz.

[362] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 90-92.

[363] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 92-93.

[364] Hamidullah, s. 208.

[365] Ahmed Lütfullah, III, 720-721.

Peygamber zamanında ziynetlerini yanına alması normal bir durumdu. Bu yüzden bu vakada Müslümanları kuşkuya düşürecek hiçbir yön bulunmamaktadır.[366]

Sonuç olarak Ugan sadece siyer-i nebinin değil İslam tarihinin en ibretlik olaylarından biri olan ifk hadisesini Müslümanların çoğunluğunun yaklaşımına uygun biçimde ele almış, ashâbın nezâhetiyle uyuşmayan herhangi bir söz sarf etmemiştir.

[366] Ugan, *Hayat-ı Muhammed*, s. 93.

SONUÇ

Zakir Kadiri Ugan, İslam tarihçiliği sahasında Osmanlı'yı Cumhuriyet Türkiye'sine bağlayan önemli halkalardan biridir. Dünya coğrafyasının farklı merkezlerine uzanan yaşam öyküsü, siyasî konjönktürden uzak kalarak akademisyenlik yapmanın zor olduğu yıllarda gerçekleştirdiği çalışmalar, onu, İslam tarihçiliğinin ülkemizdeki serüveninde mutlaka zikredilmesi gereken bir sima haline getirmiştir. Yaşadığı yıllarda hem klasik İslam literatürüne ve Arap diline vâkıf, hem de siyasî kadroların yeni oluşturmaya çalıştığı üniversite nosyonundan haberdar olan az sayıdaki kişiden biri olması, Ugan'ın omuzlarına ciddi vazifeler yüklemiştir.

Zakir Kadiri, bir taraftan Kazan'da doğmuş olması sebebiyle Türkiye dışında yaşayan Türklerin çektiği sıkıntılarla ilgilenmek, diğer taraftan Türkiye'de Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun ilmî konulardaki taleplerine muhatap olmak durumunda kalmış, yaptığı çalışmalar genellikle bu iki olguyla bir şekilde irtibatlı olmuştur. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin hazırlattığı kitapta "İslam Tarihi ve Türklerin İslam'daki Yeri" bölümünü yazmakla görevlendirilmesi üzerine kaleme aldığı taslak metnin, Mustafa Kemal tarafından sert biçimde eleştirilmesi ve ardından ilgili bölümün bir başkasına yazdırılması, o dönemde ilim adamlarından hangi tür beklentilerin bulunduğunu gösterdiği gibi, Ugan'ın çalışmalarını yürüttüğü zemin hakkında da yeterince fikir vermektedir.

Zakir Kadiri için tercümeyle uğraşmak böyle bir ortamda belki daha emin bir meşguliyet olmuştu. O, yine Türk Tarih Kurumu'nun görevlendirmesiyle, eşine az rastlanır yoğunlukta bir tercüme faaliyeti gerçekleştirerek, Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân*'ı ile İbn Haldun'un *Mukaddime*'si gibi önemli kitapları Türkçe'ye çevirmiştir. Matbû olan bu tercümelerin yanı sıra Ugan tarafından tercümeleri tamamlandığı halde neşredilmemiş olan Mesûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb*'i, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-tarih*'i, Makdisî'nin *Kitâbü'r-Ravzateyn*'i, Makrîzî'nin *Kitâbü's-Sülûk*'ü gibi eserler de bulunmaktadır. Çağdaş literatürde yeterince bahsedilmeyen bu çeviriler Ankara'daki Türk Tarihi Kurumu Kütüphanesi'nde incelenerek belki ilk defa bu çalışmada tanıtılmıştır. Ugan'ın bu kadar yoğun çeviri yapmasında, yaşadığı maddî sıkıntıların etkisinin olduğu da tahmin edilebilir.

Tercümeler Ugan'ın ilmî mesaisi içinde mühim yer tutsa da, telifleri de aslında bir hayli yeküne ulaşmaktadır. Yalnızca kitaplarıyla değil, özellikle *Türk Yurdu* dergisinde yazı dizisi şeklinde yayımladığı makaleleriyle görüşlerini dile getiren Ugan, tarih metodolojisi, Türk etnografyası, Vehhabilik, Türkiye'de yüksek öğrenimin teşekkülü ve Müslüman kadının durumu gibi konuları ele almıştır.

Ugan'ın etnografyadan sosyal meselelere, hadis rivayetiyle tarih rivayetlerinin mukayesesinden yüksek öğrenim tartışmalarına uzanan bir çeşitlilikte ilgi sahasına sahip olmasının günümüz İslam tarihçiliği açısından bazı gözlemlere kapı araladığı söylenebilir. Tarih çalışmalarına yeni boyutlar katarak onları zenginleştirme potansiyeli bulunan etnografya ve arkeoloji gibi disiplinlerin, yirminci yüzyılın ilk yarısında siyasî konjönktüre fazlaca bağımlı olarak ele alınması, bu ilimlerden sonraki yıllarda yeterince faydalanılmasının önünü kesmişe benzemektedir. Oysa ulus devlet oluşturma projesinin akademi üzerindeki belirleyiciliğinin Cumhuriyet'in başlarındaki ağırlığıyla hissedilmediği günümüzde mezkûr disiplinlerden soğukkanlı bir biçimde istifade etmek, hem metot hem de çalışma konuları yönünden İslam tarihçiliğine yeni açılımlar kazandırma potansiyeli vaat etmektedir.

Ugan'ın tarihçi kimliğinin yansıdığı çalışmalarından biri, *Hayat-ı Muhammed* isimli siyer eseridir. Hakkında detaylı inceleme yapılmak bir tarafa, varlığına dahi neredeyse hiç dikkat çekilmemiş bu eser, Kazan'daki orta dereceli okullarda ders kitabı olmak üzere 1909 yılında yazılmış ve 1911'de Kazan'da basılmıştır. Ders kitabı olması sebebiyle, *Hayat-ı Muhammed*'i günümüzün akademik kriterleriyle değerlendirmek pek insaflı bir tutum olmayacaktır. Ayrıca eserin Rus baskısının hissedildiği bir coğrafyadaki zor şartlar altında yazılması da dikkate alınması gereken bir husustur. Nitekim Ugan, mukaddimesini yolculuk esnasında yazdığını belirttiği bu eserin mükemmel olmadığının bilincindedir ve yapılacak tekliflere açık olduğunu söylemiştir. Muhtemelen aynı gerekçelerle kaynaklarını belirtmemiş, birkaç sayılı yerde önceki siyer müelliflerinin görüşlerine atıfta bulunmuştur.

Bu çalışma, Zakir Kadiri Ugan'ın eserlerini tespit edip fikirlerini anahatlarıyla ortaya koymuşsa da, özellikle yirminci yüzyılın birinci yarısındaki İslam tarihçiliğinin genel panoramasını görebilmek için daha kapsamlı araştırmalara ihtiyaç vardır. Bu çalışmalar sayesinde Ugan'ın ilmî şahsiyetinin dönemin genel karakteristiklerini ne ölçüde yansıttığı daha kesin biçimde belirlenebilecektir.

BİBLİYOGRAFYA

Abduh, Muhammed (ö. 1905), *İslam ve Hanoto*, çev. Zakir Kâdirî Ugan, Kazan 1909.

Ağarı, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Cağrafyacılar: Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri*, Kitabevi, İstanbul 2002.

Akgün, Hüseyin, *Goldziher ve Hadis*, Araştırma Yay., Ankara 2014.

Akpınar, Yavuz, "Abdullah Battal Taymas", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 194-196.

Altıkulaç, Tayyar, "Ebû Şâme el-Makdisi", *DİA*, İstanbul 1994, X, 233-235.

Arıburnu, Kemal, *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1969.

Avcı, Casim, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 353-355.

Aydüz, Salim, "Mahmûd Paşa el-Felekî", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 379-380.

Baltanova, Goulnara, "Rızâeddin Fahreddin", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 70-71.

Belâzürî, Ahmed b. Yahya (ö. 892-93), *Fütûhu'l-büldân*, çev. Zakir Kadiri Ugan, I-II, Maarif Basımevi, İstanbul 1955-1956.

_____, *Fütûhu'l-büldân*, çev. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

_____, *Fütûhu'l-büldân Ülkelerin Fetihleri*, çev. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul 2013.

Berk, Özlem, "Batılılaşma ve Çeviri", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık* (ed. Uğur Kocabaşoğlu), III, İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 511-520.

Beyaz, Yasin, "Tanzimat'tan Bugüne Siyerdeki Paradigmatik Değişimler", *DÜSBD*, sy. 43, Ocak 2015, s. 161-169.

Bilim, Cahit, "Tercüme Odası", *OTAM*, Ankara 1990, sy. 1, s. 29-43.

Binark, Naile, "Ölümünün 20. Yılı Dolayısıyla Saniye İffet Ugan", *Kazan Dergisi*, sy. 20, Ankara 1977, 24-29.

Binler, Mehmet Ziya, *Türk Dünyası Aile ve Akrabalık Terimleri Sözlüğü*, Selenge Yay., İstanbul 2007.

Brockelmann, C. (ö. 1956), "Halebî", *İA*, V/I, İstanbul 1987, s. 123.

Carullah, Musa (ö. 1949), *Kuran-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun*, Yayına Hazırlayan: Mehmet Görmez, Kitabiyat Yay., Ankara 1999.

Cündioğlu, Dücane, *Türkçe Kuran ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi Yay., İstanbul 1998.

Demircan, Adnan, *Cumhuriyet Dönemi (1923-2001) İslam Tarihi ve Medeniyeti Çalışmaları: Bir Bibliyografya Denemesi*, Şanlıurfa 2002.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985.

_____, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919)*, Ötüken Yay., İstanbul 1998.

_____, "Alimcan Barudî", *DİA*, İstanbul 1989, II, 463- 464.

Eglâr, Zekiye S., "Etnoloji İktibasları: Etnografya ve Etnoloji", *Ülkü: Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, c. XVI, sy. 94, Ankara 1940, s. 370-373.

Emin, Ahmed (ö. 1954), *Duha'l-İslam*, çev. Zakir Kadiri Ugan, yayımlanmamış tercüme, TTK Kütüphanesi, Ter/57a-b.

_____, *Fecrü'l-İslam*, çev. Zakir Kadiri Ugan, yayımlanmamış tercüme, TTK Kütüphanesi, Ter/58.

Er, Hamit, "Dârülfûnun İlahiyat Fakültesi Mecmuası", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 526-527.

_____, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, İstanbul 1993.

Erkan, Mustafa, "Temir, Ahmet", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 425-427.

Erşahin, Seyfettin, "Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *İAD*, c. XVIII, sy. 3, Ankara 2005.

_____, "Türkiye'de Modern İslam Tarihçiliğine Doğru Millî Devlette Ümmeti Çalışmak", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes'elesi II*, İSAV-Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 949-980.

Fayda, Mustafa, "Fütuhu'l-Büldan", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 258-259.

_____, "Ensâb", *DİA*, İstanbul 1995, X, 244-249.

_____, "Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 92-94.

_____, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 314-318.

_____, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 319-324.

Ferid, Vecdi, *Medeniyet ve İslam*, çev. Zakir Kâdirî Ugan, Kazan 1908.

Fındıkoğlu, Z. Fahri, *İçtimaiyat II: Metedoloji Nazariyeleri,* Fakülteler Matbaası, İstanbul 1961.

Fuâd es-Seyyid, Eymen, "Makrîzî", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 448-451.

Görmez, Mehmet, *Musa Carullah Bigiyef*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1994.

Güner, Osman, *Ebu Hureyre'ye Yönelik Eleştiriler*, İnsan Yay., İstanbul 2001.

_____, "Zakir Kâdirî Ugan'ın Hadis Sistematiğine Yönelik Eleştirilerinin Tahlil ve Tenkidi", *OMÜİFD*, sy. 17, Samsun 2004, s. 65-94.

_____, "Ugan, Zakir Kâdirî", *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 44-45.

Güngör, Erol, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*, haz. E. Kılınç, R. Güler, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993.

Hamidullah, Muhammed (ö. 2002), *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2014.

Hassan, Ümit, "İbn Haldun Mukaddime'si Metninin Yaygınlık Kazanması Üzerine Notlar", *AÜSBFD*, c. XXVIII, sy. 3-4 (1973), s. 111-126.

Hizmetli, Sabri, "Mustafa Kemal Atatürk'ün İslam Tarihi Anlayışı", *AÜİFD*,c. 39, 2 (Ankara 1999), s. 119-140.

İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (ö. 1406), *Mukaddime*, I-III, Ankara 1954-1957.

_____, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, I-III, Maarif Basımevi, Ankara 1954-1957.

_____, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, I-II, Dergah Yayınları, İstanbul 1982-1983.

_____, *Mukaddime*, çev. Turan Dursun, 1.basım, I, Onur Yayınları, Ankara 1977.

_____, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, müt. Pirizâde Mehmed Sâhib, (haz. Sami Erdem v.dğr.), c. I, s. XX, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.

_____, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, I-II, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul 2004.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzeddin Ali b. Muhammed el-Cezerî (ö. 1233), *el-Kâmil fi't-tarih (Tarihe Dair Mükemmel Eser)*, çev. Zakir Kadiri Ugan, yayımlanmamış tercüme, TTK Kütüphanesi, Ter/26a-h.

İbrahim, Alimcan, *İslam Medeniyeti*, çev. Zakir Kâdirî Ugan, Kazan 1909.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, vd., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, II, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi; Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), İstanbul 1997.

İğdemir, Uluğ, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973.

_____, *Yılların İçinden: Makaleler, Anılar, İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

İzgi, Cevat, "Nurettin Halebî", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 232-233.

Kaçalin, Mustafa S., "İdilli Mustafa Ayaz İshakî", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 474-476.

Kanlıdere, Ahmet, "Musa Carullah (1875-1949)", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 214-216.

Kapar, Mehmet Ali, "Eyyamü'l-Arab", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 14-16.

Karaca, Çağlar, *İbn Haldun'un Mukaddime'sinde Toplumun Yasalarını Keşfeden Bir Düşünce Etkinliği Olarak Tarih* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.

Kasım Bey, Emin, *Mer'etü Cedide Yahut Yeni Kadın,* çev. Zakir Kâdirî Ugan, Kazan 1908.

_____, *Tahrirü'l Mer'e Yahut Kadınların Esaretten Azadı*, çev. Zakir Kâdirî Ugan, Kazan 1909.

Kayaoğlu, Taceddin, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi Yay., İstanbul 1998.

Kılıç, Hulusi, "Ahmed Emîn", *DİA*, İstanbul 1989, II, 62-64.

Kırbaşoğlu, Mehmed Hayri, "İbn Haldun'un "Mukaddime"sinin Yeni Bir Tercümesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, c. XXVII, s. 363-398.

Koca, Ferhat, "İbadet", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 245-246.

Koç, Yakup, *Cumhuriyetten Günümüze Çeviri Faaliyetleri ve Teda Projesi* (Uzmanlık tezi), T.C. Turizm ve Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2010.

Koşay, Hamit Zübeyr, "Zakir Kâdirî Ugan", *Türk Yurdu*, sy. 239, Aralık 1954, s. 428-430.

_____, "Saniye İffet Ugan" *Türk Yurdu*, sy. 268, Mayıs 1957, s. 853-857.

Lütfullah, Ahmed (Naci Kasım) (ö. 1963), *Hayat-ı Hazreti Muhammed (s.a.v)*, I-III, Resimli Kitab Matbaası, İstanbul 1331-1332.

Makdisî, Ebû Şâme Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim (ö. 1267), *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn (İki Devletin Tarihine Dair İki Bahçe)*, çev. Zakir Kadiri Ugan, yayımlanmamış tercüme, TTK Kütüphanesi, Ter/52-1,b ve Ter/52-2, b.

Makrîzî, Ebû Muhammed Takiyyüddin Ahmed b. Ali (ö. 1442), *Kitâbü's-Sülûk li-marifeti düveli'l-mülûk (Hükümdarların Devletlerini Öğrenmek Yoluna Giriş),* çev. Zakir Kadiri Ugan, yayımlanmamış tercüme, TTK Kütüphanesi, Ter/61a-e.

Maksutyan, Nazan, *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irki Çehresi 1925-1939*, Metis Yayınları, İstanbul 2005.

Mesudî, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 956), *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

_____, *Mürûcu'z-zeheb* (çev. Zakir Kadiri Ugan), yayımlanmamış tercüme, TTK Kütüphanesi, Ter/50a-ç.

Mustafa, Muhammed Allam, "Zakir Kâdirî Ugan Cenapları", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs)*, Kayseri 1996, s. 435-438.

Oral, Atilla, *Atatürk'ün Sansürlenen Mektubu*, Demkar Yayınevi, İstanbul 2013.

Orhonlu, Cengiz, "Tercüman", *İA*, İstanbul 1974, XII/I, s. 175-181.

Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

Özaydın, Abdulkerim, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 26-27.

Özcan, Ömer, "Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Zakir Kadiri Ugan Maddesindeki Hatalar", *Türk Yurdu*, c. 33, sy. 311, Temmuz 2013, s. 76-84.

Özdemir, Mehmet, "Siyer Yazıcılığı Üzerine", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2007, c. IV, sy. 3, s. 129-162.

Refik Bey, *Turmuş Hem Din*, çev. Zakir Kâdirî Ugan, Kazan 1911.

Sarınay, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, Ötüken Yay., İstanbul 1994.

Spencer, Herbert, *Terbiye*, çev. Zakir Kâdirî Ugan, Kazan 1911.

Şakiroğlu, Mahmut H., "Tercüman (Osmanlılar'da)", *DİA*, 2011, XL, 490-492.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara 1985.

_____, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

Taberî, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir (ö. 923), *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kâdirî Ugan, I-IV, Ankara 1954-1958.

Taymas, Abdullah, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966.

_____, *1917'den 1919'a Rus İhtilalinden Hatıralar 1*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2000.

Tantâvî b. Cevherî el-Mısri (ö. 1940), *İslam Alimleri, Fakih ve İnsanlar ve Gençlerimiz,* çev. Zakir Kâdirî Ugan, Kazan 1908.

_____, *Nizam ve İslam*, çev. Zakir Kâdirî Ugan, Ufa 1909.

Temir, Ahmet, *Vatanım: Türkiye, Rusya-Almanya-Türkiye Üçgeninde Memleket Sevgisi ve Hasretle Şekillenmiş Bir Hayat Hikâyesi,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

Tuncer, Hüseyin, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme (1911-1931)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

_____, *Doksanıncı Yılında Türk Yurdu Bibliyografyası (1911-2001)*, Kültür Bakanlığı: Türk Ocakları Genel Merkezi, Ankara 2002.

"Türk Tarih Heyeti", *Türk Yurdu*, c. 16, sy. 30-224, Haziran 1930, s. 58-59.

Türkoğlu, İsmail, "Kazan", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 134-136.

_____, "Müslüman Kongreleri", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 96-98.

_____, "Rızaeddin Fahreddin ve İsmail Bey Gaspıralı", *Uluslararası İslamda Yenileşme ve Birlik -I- İsmail Bey Gaspıralı Kongresi: Dilde Birlik, Fikirde Birlik, İşte Birlik*, İstanbul 2012, s. 127-132.

Ugan, Azat, "Prof. Zakir Kâdirî Ugan", *Kırım Dergisi*, Yıl: 1957, sy. 9-12, s. 318-320.

Ugan, Saniye İffet, "Osmanlı Dil ve Edebiyatının Yayılış Sahası", *Türk Yurdu*, sy. 1/234, Temmuz 1954, s. 76-83.

Ugan, Zâkir Kâdirî, *Hayat-ı Muhammed Aleyhisselam*, Kazan 1911.

_____, *İlm-i Kelâm Dersleri*, Ufa 1910.

_____, *Kızlar Dünyası,* Kazan 1911.

_____, *Kuvvet Hem Ruh*, Rusya 1910.

_____, "Afganların Kavmî Terkibinde Türklerin Rolü", *Türk Yurdu*, sy. 2 (235), Ağustos 1954, s. 127-131.

_____, "Afganların Kavmî Terkibinde Türklerin Rolü II", *Türk Yurdu*, sy. 3 (236), Eylül 1954, s. 234-237.

_____, “Afganların Kavmî Terkibinde Türklerin Rolü III”, *Türk Yurdu*, sy. 4 (237), Ekim 1954, s. 301-304.

_____, “Akademi Meselesi: Akademilerin Muhtasar Tarihi ”, *Türk Yurdu*, c. 21-7, sy. 195-34, On yedinci sene, Ocak 1928, s. 51-57.

_____, “Akademi Meselesi: Rus Fünûn Akademisi”, *Türk Yurdu*, c. 21-7, sy. 196-35, On yedinci sene, Şubat 1928, s. 105-109.

_____, “Akademi Meselesi: Türk Akademisi”, *Türk Yurdu*, c. 21-7, sy. 197-36, On yedinci Sene, Mart 1928, s. 173-177.

_____, “Çuvaşların Etnografyası”, *Türk Yurdu*, c. 15-1, sy. 167-6, On beşinci sene, Mart 1925, s. 253-258.

_____, “Dinî ve Gayrı Dinî Rivâyetler”, *DİFM*, İstanbul 1926, c. I, sy. 4, s. 132-210.

_____,“Dinî Rivayetler”, Sadeleştiren: Mustafa Karataş, *İÜİFD*, İstanbul 2001, sy. 4, s. 207-257.

_____, “Eski Türk Dinine Dair Umay Âlihesi”, *Türk Yurdu*, c. 6-26, sy. 39/233, Yirmi birinci yıl, Mart 1931, s. 17-21.

_____, “Etnoğrafya: Etnoğrafya İnkışafı Tarihi”, *Türk Yurdu*, c. 21-7, sy. 200-39, On yedinci sene, Haziran 1928, s. 326-333.

_____, “Etnoğrafya İle Alakalı İlimlerden Mukayese-i Edebiyat İlmi”, *Türk Yurdu*, c. 22-8, sy. 201-40, On yedinci sene, Temmuz 1928, s. 37-43.

_____, “Fikriyat: Etnografya İnkışafı Tarihi”, *Türk Yurdu*, c. 21-7, sy. 198-37, On yedinci Sene, Nisan 1928, s. 209-215.

_____, “Fikriyat: Mukayese-i Edyan İlmi”, *Türk Yurdu*, c. 22-8, sy. 201-40, On yedinci Sene, Temmuz 1928, s. 37-42.

_____, “Gayr-i Dinî Rivâyetler”, Sadeleştiren: Musa Ulak, *İÜİFD*, 2001, sy. 4, s. 259-289.

_____, “İdil-Ural Boyundaki Türk Lehçeleri Hakkında Bir Tahlil”, *Türk Yurdu*, c. 17-3, sy. 176-15, On beşinci sene, Kanunisani 1926/Ocak 1926, s. 145-151.

_____, “İdil Ural Boyundaki Türk Lehçeleri Hakkında Bir Tahlil”, *Türk Yurdu*, c. 16-2, sy. 168-7, On dördüncü Sene, Nisan 1341/1925, s. 30-32.

_____, “Rus Edibi Maksim Gorgi”, *Hayat Dergisi*, c. 4, sy. 85, Ankara 1928 s. 126-127.

_____, "Şimal Türk Lehçesine Osmanlı Türkçesinin Tesiri", *Türk Yurdu*, c. 17-3, sy. 179-18, On beşinci sene, Mayıs-Haziran 1926, s. 282-287.

_____, "Tarihi Tetkikler: Türklerin Kavmî ve Kabilevî Terkibi Meselesi", *Türk Yurdu*, c. 22-8, sy. 202-41, On yedinci Sene, Ağustos 1928, s. 73-75.

_____, "Tolstoy- Veladetinin Yüzüncü Senesi Münasebetiyle", *Hayat Dergisi*, c. 4, sy. 93, Ankara 1928, s. 289-301.

_____, "Tuna Bulgarlarının Kronolojisi 1", *Türk Yurdu*, c. 424, sy. 27-28[221-22], Yirminci Yıl, Mart Nisan 1930, s. 7-15.

_____, "Tuna Bulgarlarının Kronolojisi 2", *Türk Yurdu*, c. 424, sy. 29[223], Yirminci Yıl, Mayıs 1930, s. 22-29.

_____, "Tuna Bulgarlarının Kronolojisi 3", *Türk Yurdu*, c. 424, sy. 30[224], Yirminci Yıl, Haziran 1930, s. 5-13.

_____, "Türkiyat: Türk Lisanına Dair Tetkikler", *Türk Yurdu*, c. 22-8, sy. 204-43, On yedinci Sene, Teşriinevvel 1928/ Ekim 1928, s.175-177.

_____, "Vehhâbîler (1)", *Türk Yurdu*, c. 15-1, sy. 163-2, On dördüncü sene, Teşriinsani 1340/Kasım 1924, s. 68-73.

_____, "Vehhâbiler (2)", *Türk Yurdu*, c. 15-1, sy. 166-5, On beşinci sene, Şubat 1925, s. 191-197.

Vural Kara, Sergül, "Tarihsel Değerlendirmeler Işığında Türkiye'de Çeviri Etkinliği", *MÜEFD*, c. 6, sy. 1, Haziran 2010, s. 94-101.

Yardım, Ali, *Hadîs I*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1992.

Yazıcı, Fatih, "Cumhuriyet Dönemi Tarih Ders Kitaplarında Tarihyazımı", *Türkiye'de TarihYazımı* (ed. Vahdettin Engin-Ahmet Şimşek), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 197-220.

Yazıcı, Hüseyin, "Mısırlı Tarihçi ve Yazar Ahmed Emin (1878-1953) İstanbul Anıları", *ŞAD*, c. I, sy. 1, İstanbul 2001, s. 16-29.

Yıldırım, Emre, "Erken Cumhuriyet Yılları Milli Kimlik Tartışmaları: Hasan Ali Yücel ve Türkiye'de Hümanizma Arayışları", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/7 Summer 2013, Ankara-Turkey, p. 745-763.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *Matrakçı Nasûh,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.

_____, "Matrakçı Nasuh", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 143-145.

Yusipova, Mileuşe, *İdil-Ural Bölgesinde Hıristiyanlığın Yayılması Üzerine Bir Araştırma* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

Yüce, Nuri, "Akçura, Yusuf", *DİA*, İstanbul 1989, II, 228-229.

Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, İFAV, 17. baskı, İstanbul 2014.

Zambaur, E.V., "Felekî", *İA*, İstanbul 1987, IV, 539-540.